

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

891.99.092 ԳԲՈՎԱՆ

Զ-39

13 APR 2011

1939

891.39.092 Կրթական

2-39

ՌԻՒՐԵՆ ԶԱՐԹԱՆ

47

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԸ

ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Z A B M E S Z I U S

ՅԵՐԵՎԱՆ

1939

Համադրոցագրություն Լենինականում
1939 թ. մ. ապրիլի 21-ին կ. րդ. ցած գեկուցման

1872
40

Русен Варьян
ЖИЗНЬ АБОВЬЯНА
Гиз. Арм. ССР, Ереван

Գրողների ճակատագիրը տարբեր է լինում. կան գրողներ, վորոնց մասին ժամանակակիցները խոսում են վոգեվորված, հալշտակված, բայց հենց վոր անցնում է մի սերունդ, հետզհետե մոռացվում են: Բայց կան և այնպիսի գրողներ, վորոնց չի հաջողվում կենդանության որով տեսնել, վայ' լիլ իրենց վատակի պտուղը, փառքը: Մեծ մասամբ նրանց դեմ կռվում են, հետապնդում, հալածում, նույնիսկ թունավորում: Բայց հենց վոր մեռնում են, փառքը օտվեր դառած հետևում է նրանց: Այգպիսի գրողներին մասների վրա կարելի չե հաշվել: Դրանք յիգակի յեն, շատ քիչ: Այդ գրողներն են ստեղծում գրականության պատմությունը: Նրանց անունով է բացվում գրականության պատմության նոր գլուխը: Այդ գրողները միշտ սկիզբն են ուրիշի շարունակության, այսինքն նրանք են ուղղություն ստեղծում, վոճ կերտում, ունե-

նում աշակերտներ, հետևողներ: Ժամանակի լուսավոր գաղափարներն արտահայտելը՝ նրանց օրբազան գործն է: Հումանիզմը՝ նրանց եյությունը: Անմահություն—ահա այն պարգևը, վոր տալիս է նրանց ժամանակը:

Այդպիսիներից է և Խաչատուր Աբովյանը, հայ նոր գրականության անմահ նախագլուխը: Նա մի ովկիան է, վորի մեջ թափվել է հազար ու մի գետ: Պատմականորեն նրան վիճակվեց հարթելու այն դժվարին առապարը, վորով յերեանական, քառասական թ. թ. հայ հասարակական մտքի լավագույնն ու լուսավորն ուսին՝ նա քայլեց դեպի մեր գրական-մտավորական կյանքի հախուռն վերածնությունը: Աբովյանը լուսավորական շարժման առաջին ջահակիրներից է: Ինչպես ամենուրեք, այնպես ել մեզ մոտ, լուսավորիչը մի կենդանի հանրագիտարան է յեղել, մանկավարժ, ազգագրագետ, լեզվաբան, պատմաբան, թարգմանիչ, ֆոկլորիստ, տուրիստ և վերջապես, գրող՝ բառիս խորագույն իմաստով: Նա հիշեցնում է իտալական վերածնության գործիչներին:

Պետոյանն իրավացի յեր. Աբովյանը ժամանակից շուտ եր ծնվել: Յեվ իրավ. հեռավոր տարիների մշուշից նա մեզ ներկայանում է վորպիս մի առաջակական անձնավորություն, վոր իր քնքուշ օրտի ամեն մի

կարկը զոհ բերեց ժողովրդին, միայնակ հանդուգն պատերազմի յեղով խավարի և պատերազմի, յեկեղեցու ու կղերի դեմ: Այն, Աբովյանը միայնակ եր: Այդ նրա վողբերգությունն էր: Նա մի լուսո ճառագայթ եր «խավարի թագավորության» մեջ: Նա իր լուսով մի պահ բոցավառեց մոռյլ, անփարատ խավարը, և սեփական բոցից ել վողջակեղ յեղավ:

Դառնանք դեպի պատմությունը, դեպի այն ժամանակները, յերբ ապրել ու գործել է Աբովյանը: Թերթենք նրա կյանքի տարեգրությունն եջ՝ առ եջ:

Յերբ ե ծնվել խաչատուր Աբովյանը, ըստույգ հայտնի չե: Ինքը, Աբովյանն ել չի իմացել իր ծննդյան ճիշտ թիվը: Հիշողությամբ նա թողել ե մի քանի տարբեր թվականներ: Հավանական թիվը պետք ե համարել 1809-ը: Ծնվել ե Քանաքեռում, հարւստ, նշանավոր ե ամեն կողմից հարգված հարկի տակ: Աբովյանի հետավոր նախնիները յեղել են իշխաններ: Նեղվելով լեռնցիների ասպատակություններից՝ Աբովյանի ապուպապը՝ Ապովը թողնում ե Լաղիգտանը, գալիս ե Հայաստան:

Ահա այս Ապովից ել սերում ե Աբովյանների տոհմը:

Ապովի վորդին կոչվում եր Վիրապ, նրա վորդին՝ դարձյալ Ապով: Վերջին Ապովը յերկու զավակ ե ունենում, մեկը Ավետիք, մյուսը՝ Հարություն: Վերջինն Աբովյանի հայրն ե: Ապովի մահից շատ տարիներ հետո ել նրա անունը պատկառանքով եյին հիշում նրա ժամանակակիցները, «Հարիր տարի կըլի, վոր

լուսահողի Ապովը մեռել ա, ելի նրա վորդիմին հա կա, հա կա»: Աբովյանն ասում ե, վոր իր մանկության որերին թուրք ու հայ նրա գերեզմանոյն եյին որթում ուտում: Ապովի նահապետական առաքինությունները՝ հյուրառիրությունն ու առատաձեռնությունը հայտնի եյին: Ապովը իր ձեռովը Յերևանից Թիֆլիզ տանող ճանապարհի վրա մի մեծ այգի յեր գցել, վոր «անց կենողը գա, նրա բարությունը վայելի»: Այդու բոլոր պտուղները տարներինն ու ճանապարհորդներինն եր: Միշտ նրա դուռը բաց եր, վոր ով վորչափ ուզում ե՝ ուտի, տանի: Հազարավոր մարդ եր մտնում ու դուռն գալիս: Բացի այն՝ վոր տանում եյին, այլև քթոցների մեջ լցնում եյին ու դնում ճանապարհի վրա, վորպէսզի մի վորեկ ոտարական, վոր գուցե բոլորովին տեղեկություն չունի այգուց ե գալիս անցնում ե, ուտի ու վերցնի այնտեղից, վորքան կարող ե: Ինչպե՞ս վոր այգին, այնպե՞ս ել տունն եր: Շատ քիչ կպատահեր, վոր այդ ճանապարհով մեկն անցներ ու չմտներ նրա տունը: Ապովի համբավը շատ հեռուներն եր տարածվել: Իսկ «ճամփի վրի մեծ իքու անունը—Հնդստան ա հասել»,—ասում ե Աբովյանը:

Աբովյանի հայրը, Հարությունն այլևս իր նախնիները դիրքն ու կարողությունը չու-

ներ: Բայց նա ել պակաս անվանի մարդ չեր: Նրա տունը Քանաքեռի պատվավոր հարկերից մեկն էր:

Նրան շատ լավ ճանաչում էին կաթողիկոսը, Նշմիրածնի միաբանները, Յերեանի օտարը, պարսիկ մելիքները, հայ վաճառականները: Նա սիրելի հյուր էր ինչպես Նշմիրածնում, այնպես ել Յերեանում, քաղաքի անվանի մարդկանց ու մեծամեծների տանը:

Հոր հետ մի առանձին սիրով է կապված յեղիլ վորդին, Սաչատուրը: Չիշելով գրեթե վոչ մի տեղ մորը, Աբովյանն իր հորը նվիրել է բանաստեղծություններ, նրան դուրս է բերել իր գրվածքների մ: ջ: Դա մի հաղթանդամ գյուղացի յեր, անվախ սրտի տեր, զարմանալի քաջ, խստարարո, բայց բարի, ընտանիքը սիրող: Աշխատանքից հետո, յերեկոները, ձմրան գիշերներին՝ տանը, ոջախի շուրջը, ամառային օրերին՝ դուրսը, աստեղազարդ յերկնքի տակ, իր շուրջը հավաքած վողջ գերդաստանը, Հարությունը խոսում էր, զրուցում աշխարհի բարու և չարի մասին: Պարզամիտ նահապետական գյուղացին աշխատում էր իր յերեխաներին մարդասիրական գաղափարներ ներշնչել: Նա համոզում էր հարգել մեծերին, պահել ընտանիքի պատիվը, կանգնել պաշտպան թույլին, ոգնության հառնել ընկածին: Հոր զրուցներն ու

խրատներն Աբովյանի վրա մեծ տպավորություն էյին թողնում:

Պակաս ազդեցութուն չեն ունեցել Աբովյանի վրա նահապետական գյուղի լի ու առատ կյանքը, հայկական հյուրասիրութունը, ժողովրդական տոները—բարեկենդանն իր խընդություններով, գյուղական ջահելների խաղը, պարը, յերգը, ջերեղը:

Աբովյանի մանկական հուշերի վոսկեշղթայի մեջ առանձին տեղ ունի Քանաքեռի բնությունը: Մանուկ հասակից բնությանը օրհնարված էր նա: Իր նամակների ու բանաստեղծությունների մեջ անդադար հիշում է Քանաքեռը. տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, ողը գեղեցիկ, չորս կողմը բաղերով լի: Շատ հաճախ չարաձձի ու աշխույժ մանուկը, թողած խաղը, ընկերներին, բարձրանում էր կտուրը, նստում ժամերով, քանչանում բընությամբ: Նա հմայված դիտում էր անձրևից հետո յերկնքի անհուն կապույտի վրա յերիզվող չքնաղ ծիածանը, Արարատյան գեղատեսիլ դաշտավայրը, նրա վրա վեհությամբ բազմած փոքր ու մեծ Արարատները: Ջգայուն և շուտ տպավորվող մանկան հոգու վրա բնությունը դրեց իր անջնջլի կնիքը: Բնության սերն ու պաշտամունքը շնչում են նրա յուրաքանչյուր տողի մեջ:

Անկարելի յե, վոր այդպիսի ուշիմ, խելոք

և զգայուն մանկան հոգու վրա հառաքակա-
կան շրջապատն իր ազդեցութիւնը չունենար:
Մի գերմանացի ճանապարհորդ իր ուղեգրու-
թիւններէ մեջ Արովյանի բերանից պատմում
է այն վայրագ բռնութիւնները, վոր խանա-
կան Պարսկաստանի տիրապետութեան ուրով
գոյութիւն ունէին Քանաքիւղում և Ընդհան-
րապէս Հայաստանում: Ամեն ամառ հարկա-
հաւաքը գալիս էր գլուղ և մնում յերեքից-
չորս ամիս: Այդ ամիսներին նա յեր գլուղի
իշխանավորը: Նրա ցանկութիւնը կարգա-
դրութիւն էր, խոսքը՝ անվերապահ հրաման:
Բոլորը հլուհնազանդ յենթարկվում էին նը-
րան: Նրա ծառան շրջում էր տնից-տուն և
յեթէ գլուղացիները գանդաղում էին նրա
պահանջը կատարելու, խուժում էր խրճիթ,
ճիւղտահար անում բոլորին, տան ունեցված-
քը ջարդում, յերբեմն ել աչրում:

Թաղիադյանն ել տվել է այդ բռնութիւն-
ների նկարագիրը: Յերբ գլուղիւրում բերք
չեր լինում,—ասում է նա,—Յերևանի բոյեշ-
խը, Հյուսիսին խանը, փառք վերագրում էր
ժողովրդին: Նա գործ էր դնում նրանց վրա
բռնութիւն և անպատմելի խժեթութիւն,
խլում, հափշտակում էր ինչ վոր տներում
գտնում էր, կահ-կարասի, և յերբ այդ ել չեր
լինում, խլում էր նրանց տունն ու տեղը,
վորդիներին: «Աղջիկն՝ առիս՝ քաշում էին,

տղեն առիս՝ տանում, շատ անգամ թուրքաց-
նում, հաւատից հանում, շատ անգամ ել գը-
լուխը կտրում, երում, նահատակում», պատ-
մում է Արովյանը:

Ահա այս բոլորի վկան է յեղել Արովյանը:
Կարող էր այս բոլորը չխոսվել նրա մանկա-
կան հոգին: Իհարկե, վնչ: Այդ բոլոր կեղե-
քումները ծանր, ճնշող տպավորութիւն են
թողել նրա վրա: Այդ բոլորն Արովյանը պատ-
կերագրել է «Վերք Հայաստանի» վիպի մեջ:
Պարզ է, վոր տառնամյա մանուկն այն ժա-
մանակ շատ լուրջ մտքերի հանգել չեր կա-
րող: Բայց այդ չի նշանակում, վոր զգայուն
յերեխան կարող էր անտարբեր մնալ դեպի իր
շրջապատը: Նա մանկուց թշնամութեամբ էր
լցված դեպի հարկահավաքները, մարդիկ՝ վո-
րոնք տեր էին կանգնում ուրիշի վաստակին:
Նրա մշուշապատ մտածումները կարող էին
դեռ այն ժամանակ վճիտանալ: Զե՛ վոր գլու-
ղացիները հաւաքվում էին, ասում, խոսում,
դժգոհում անիրավ կարգերից, մարդավայել
կյանք յերազում: Աչքարաց մանուկը, ան-
շուշտ լսել է գլուղացիների խոսքն ու զրուցը:

*
*
*

Հարութիւնը մի առանձին մտահոգութիւն
ունէր վորդու կրթութեան և անպապի վրա:
Հենց վոր Արովյանը բոլորեց իր տառը տա-
րին, հայրը նրան տարավ Սեմիածին:

Աբովյանն եղմիածնում մնաց մոտ հինգ տարի: Թե ինչ կյանք ե ունեցել նա այդ տարիներին, շատ քիչ ե հայտնի:

Աբովյանը գյուղում, բնության ծոցում ծընված ու մեծացած մանուկ եր, վոր ընկալ եղմիածին: Նա իր հետ տարալ գեղջկական հոգու պարզություն ե մաքրություն: Խաղը, խնդուխտներ, անհոգ զվարճանքը, մեծերի գուրգուրանքը նրա սովորական առօրյան եր գյուղում: Նոր շրջապատը, եղմիածնի մթին խցերի վանական կյանքը, գյուղականի հակապատկերն եր: Գուրգուրանքի փոխարեն՝ դաժանություն, խաղի տեղ՝ ծեծ ու պատիժ, ազատության փոխարեն՝ ստրկական հնազանդություն: Ինչպես մյուս մոնթերը, այնպես ել Աբովյանը, կանուխ առավոտով, հավախոքից անմիջապես հետո, պետք ե արթուն լինել: Ով դժվարանար ժամանակին վեր կենալ, բարակ ճիպտի հարվածներն իջնում եյին նրա վրաներին: Առավոտյան ժամերգությունը տևում եր անտանելի յերկար, յերեք-չորս ժամ: Մատաղահաս յերեխաները ծունկի յեկած մրմնջում եյին աստվածախոս աղոթքներ: Իսկ հետո ել մթին ու անհրապույր խցերից մեկում, խմբված վորևե ծերունի վարդապետի շուրջ, մանուկները սովորում եյին սաղմոս ե շարական:

Աբովյանը չգիմացավ վանքի դաժանու-

թյուններին: Մի քանի անգամ փախստի փորձեր արեց: Բայց անհաջող: Փախչողներին հետ շատ խիստ եյին վարվում: Փախչողներին պատժում եյին ամենազաժան ձևով, այսինքն՝ կախում եյին մի բարձր տեղից ե անողորմ հարվածներ թափում նրա վրա: Երբ յեղունգներին, մինչև աննկարագրելի ցավերն ուշաթափ կանեյին «մեղավոր» յերեխային:

Գերմանացի բանաստեղծ Բոդենշտետը, վոր մոտիկից ծանոթ եր Աբովյանին, իր ուղեգրությունների մեջ հիշում ե, վոր Աբովյանն եղմիածնի մասին ասել ե իրեն թե՛ կարծեք իր գլխին սառը ջուր են մաղում, յերբ ինքը վրտք ե դնում հին պարիսպներից ներս, այնքան անտանելի յեն այն տավրորությունները, վոր ինքն ստացել ե իր պատանեկության հասակում ե վորոնք յերբեք այլևս չեն չքանում իր հիշողությունից:

Ուրեմն, վորքան ծանր ե յեղել պատանու համար այդ հինգ տարվա կյանքը: Գրեթե յերկու տասնամյակ հետո ել, վանք վրտք դնելիս, մոռալ հիշողությունները ծանր մեղձավանջի նման իջնում եյին նրա վրա:

Բոդենշտետի ասելով Աբովյանը մեծացել ե լացի, աղոթքի ե պահքի մեջ, մի վայրենի, ամեն ազնիվ բանի համար բթացած, անբնական հեշտությանց մեջ ապականված մի շրջապատում, ավելի ոգուտ չունենալով, քան այն,

վոր նա մի փոքր գրաքար սովորեց Եջմիած-
նում:

Կանքում Աբովյանի միակ մխիթարու-
թյունն Անտոն յեպիսկոպոսն էր: Աբովյանի
խնամքը նրան էր հանձնված: Աբովյանն այն-
քան էր սիրում իր խնամակալին, վոր եր-
բեմն ել նրա ազգանունով էր ստորագրում
Խաչատուր Անտոնյան: Աբովյանի ձեռագրերի
մեջ պահպանվել է Անտոն յեպիսկոպոսին
նվիրված մի չափածո դավեստ*, Պատանի
բանաստեղծն իր թոթով լեզվով շնորհակալ
է լինում ուսուցչին, վոր աշակերտին ներ-
շնչե է սեր դեպի գիրքը: Նրա ձեռքի տակ
սովորելով գրել-կարդալ՝ Աբովյանը տառն-
հինգամյա հասակո մ ընթերցում է հայրենա-
սիրական գրքեր: Նա ծանոթանում է Ղուկաս
Վանանդեցու, Սիմեոն կաթողիկոսի, Մխիթար
Աբրալի կյանքին: Կարդացած գրքերը վա-
ռում են պատանու մեջ հայրենիքի սերը և
կոչում նրան ծառայելու ճնշված Ժողովրդին,
յերկրին: «Փափագէի և ես իմ Ովսանն կա-
րողութեամբ պիտանի լինել ազգին իմում
«իրեւոյ», — գրում է Աբովյանն այդ գրքերը
կարդալուց հետո: Այդ գրքերն ոգնեցին նրան
ճանաչելու իր յերկրի անցյալը, խորամուխ

*) Անտոնի մահից հետո, ի նշան յերախտադիտու-
թյան, Աբովյանը գերեզմանաքար է գցել տալիս նրա
շիրմին:

լինելու հայոց պատմության մեջ: Նա խմա-
ցավ, վոր հայ Ժողովուրդն իր սկիզբն առնում
է հինավուրց ժամանակներից, վոր յեղել է
ժամանակ, յերբ հայերը վոտք են գցել աշ-
խարհի հզոր պետությունների հետ: Կարող
էր նա չնկատել, վոր նույն այդ Ժողովուրդն
այժմ տառապապին հեծծում է ոտար լծի տակ:
Վոր դերի յի, ստրուկ իր անփական հողի վրա:
Ի հարկե, վոչ: Գյուղում տեսածն ու լսածը՝
կարգացած գրքերի ազդեցության տակ՝ այժմ
կարող էին շատ վորոշ խորհրդածություն-
ների առարկա դառնալ: Անկարելի յի, վոր
պատանի հայրենասերն արդեն չմտաւոր այն
ուղիների մասին, վոր հայ Ժողովրդին կարող
էին ազատություն բերել: Վորոք էին այդ
ուղիները, Աբովյանը չգիտեր: Վոչ վանական
միջավայրը, վոչ էլ կարդացած գրքերն ունակ
չէին ցույց տալու նրա վորոշածը: Յեւ հայ-
րենասիրությամբ տոգորված տառնհինգամյա
պատանու վառվռուն միտքն ու հոգին՝ հայ-
րենի յերկրն ազատ ու յերջանիկ տեսնելու
անհուն փափագով՝ դեռ այն ժամանակ իրենց
առաջին ճախրանքը կատարեցին դեպի յերա-
զանքների յերանելի աշխարհը:

*
*

Հինգ տարի Եջմիածնում մնալուց հետո,
Աբովյանն անցնում է Հաղպատ, այնտեղից

ել՝ Թիֆլիս: Նա գնում էր ուսման մեջ կա-
 տարեկագործվելու: Թիֆլիսն էր ուրույն կյան-
 քով մի նոր աշխարհ էր Աբովյանի համար:
 Գավառացի պատանին ընկել էր քիչ թե շատ
 մեծ, շարժուն քաղաք: Կյանքը Թիֆլիսում
 մի առանձին ու յուրատեսակ ժպիտ ուներ:
 Այդ հեր կարող վրեպել Աբովյանի աչքից:
 Չէ՞ վոր քիչ առաջ էր միայն նա ազատվել
 վանքի մոռյալ խցերից: Սրտաբաց, զվարթ քա-
 ղաքը, վանքի մոռյալ, միալար կյանքի հա-
 կապատկերն էր: Հենց վոր իրիկնապահը վրա
 յեր հասնում, փողոցները լցվում էին յերգի
 և խնդուկյան ձայներով: Զուռնա, նաղարա,
 դնոլ, մի խոսքով՝ պարից, յերգից, ծափ ու
 ծիծաղից թնդում էր քաղաքը: Մի առանձին
 սքանչելիք էր, յերբ լուսնակ գիշերով քա-
 ղաքի փողոցներում սկսում էր ծորել Սայաթ-
 Նովայի յերգերի թախիծը: Յերգիչներն ու
 նվագողներն անցնում էին փողոցից-փողոց,
 թաղից-թաղ: Ժողովուրդը՝ հավաքված դար-
 պանների մոտ, պառչաբամբներն ու կտուրնե-
 րի վրա՝ ուրախանում էր: Ճիշտ է նկատել
 բանաստեղծը, թե Թիֆլիս առաջին անգամ
 վոտք դնողը այն տպավորությունն էր ստա-
 նում, վոր ինքն ընկել է մի մեծ և ուրախ
 հարսանքատուն, ուր հրավիրված էին Կով-
 կասի բոլոր ազգերն ու ցեղերը՝ քեֆ անելու:
 Թիֆլիսը քիչ թե շատ լուրջ ուսումնական

հաստատություններ չունեի այն ժամանակ:
 Մի պատմաբանի ասելով՝ ամբողջ քաղաքում
 վորպես հայագետ հռչակված էր ժամկոչ Յե-
 դիաղար Գալստյանը: Նա մի ղուքանում,
 գետնի վրա պարապում էր յերեխաների հետ,
 նրանց պահելով ֆալախկաշի մշտական ահ ու
 սարսափի տակ: Ահա այդ ժամանակներում
 Շուշուց Թիֆլիս և գալիս Պողոս վարդապետ
 Ղարաբաղցին: Նա նշանավոր հայկաբանի
 համբավ էր վայելում: Վերջինս յեռանդուն
 գործունեյության շրջանում ժամկոչ Յեդիա-
 ղարն սովերի մեջ է մնում: Աբովյանը, Սո-
 նազարյանը և մի խումբ այլ պատանիներ
 Պողոս վարդապետի ձեռքի տակ մի տարու-
 չափ ուսում են ստանում: Նա իր աշակերտ-
 ների հետ պարապում էր Տափեթաղի վան-
 քում, իր խցում: Այստեղ ևս ֆալախկաշի թա-
 գավորությունն էր:

Հետաքրքրասեր ու վառվռուն պատանինե-
 րը «վարժապետական գավազանի» ահի տակ,
 որ ու գիշեր գլուխ էին ջարդում Զամչյանի
 քերականության, Ադոնց Ստեփանոսի ճար-
 տասնության և Թեաւորոսի վրա: «Պիտոյե
 ասել, վոր այդ վարժապետը,—գրում է Նա-
 ղարյանը Պողոս վարդապետի մասին,—ալելի
 ծեծ, քան թե ուսում է տվել յուր աշակերտ-
 ներին»:

1824-ին, Ներսիս արքեպիսկոպոսի ջանքե-

ինձ, Թիֆլիսում բացվեց մի հոգևոր դպրոց:
 Դպրոցը կոչվեց հիմնադրի՝ Ներսեսի անունով:
 Նոր բացված դպրոցի տեսուչ կարգվեց Մոսկ-
 վայից հրավիրված Հարություն Ալամդարյա-
 նը: Ներսիսյան դպրոցի բացումը մի կատար-
 յալ հեղաշրջում եր հայ յերեխաների կրթու-
 թյան գործում: Ասում են, վոր դասատու-
 թյունը յեղել է վայրիվերո, բացի Ալամդա-
 րյանից մի ուրիշ կարգին ուսուցիչ չի յեղել:
 Այդ բոլորով հանդերձ, դա հայ իրականու-
 թյան մեջ առաջին, բառի ճշգրիտ մտքով
 աշխարհիկ դպրոցն էր: Բացի ոռոսերեն, ֆրան-
 սերեն և պարսկերեն լեզուներից, հայ պատա-
 նին Ներսիսյան դպրոցում ծանոթանում եր
 ընդհանուր և հայոց պատմությանը, քրիստո-
 նեական վարդապետությանը, անցնում թվա-
 բանություն, աշխարհագրություն, նկարչու-
 թյուն, վարժվում ճարտասանության և տրա-
 մաբանության մեջ: Պողոս վարդապետի վար-
 ժատունը Ներսիսյանի, մի տեսակ, նախա-
 պատրաստականն էր: Յիրբ բացվեց Ներսի-
 սյանը, Պողոս վարդապետն իր աշակերտներով
 տեղափոխվեց նոր կրթարանը: Տեղափոխվեց
 նաև Աբովյանը: Աբովյանի ծանոթությունն
 Ալամդարյանի հետ վճռական նշանակություն
 ունեցավ:

Աբովյանի եղմիածնական մտորումների մը-
 շուշը Թիֆլիսում սկսեց ցրվել: Եղմիածնում

Հարություն Ալամդարյան

պատանու մեջ արթնացավ սեր դեպի գիրքն ու ընթերցանությունը: Կարդացած գրքերը նրա մեջ վառեցին հայրենասիրության բարձր զգացումը: Այդ բոլորն իրենց գաղափարական հունը գտան միայն Թիֆլիսում: Այդ հարցում շատ մեծ էր Ալամդարյանի դերը: Մեծ, կարելի չէ ասել՝ անջնջելի ազդեցություն է թողել նա իր աշակերտների մտքի և հոգու վրա: Տարիներ հետո Աբովյանն Ալամդարյանի սպանություն լուրն առնելով, իր հիշատակարանի մեջ գրեց, թե նրա մահով անթիվ հայ պատանիներ ու յերիտասարդներ կորցրին իրենց ապագան:

Ալամդարյանը ռուսական ուրիենտալոգի մարզ էր: Ռուսական պետականության մեջ էր նա տեսնում Հայաստանի փրկությունը: Հայաստանի ապագա բախտը, կուլտուրական վերածնությունը նա կապում էր Յերեանը Ռուսաստանի կողմից նվաճելու հետ: Կովկասի մեծ մասն արդեն նվաճված էր: Իսկ Հայաստանը շարունակում էր մնալ Պարսկաստանի ձեռին: Այդ հարցերի մասին նա, անշուշտ, խոսում, զրուցում էր իր աշակերտների հետ: Շատ բան այժմ հայտնի է այն կապի մասին, վոր այդ տարիներին ունեցել են աշակերտը և ուսուցիչը, Աբովյանն ու Ալամդարյանը: Լինելով ամենահասակավորը և լրջախոհն աշակերտների մեջ՝ անկարելի չէ, վոր

Աբովյանը դասերից դուրս, դպրոցական պաշտոնական ժամերից հետո զրույցներ ունեցած չլինի Ալամդարյանի հետ: Ուսուցչի զրույցներն առատ սնունդ տալով Աբովյանի ծովյերեակայությունը՝ պետք է վոր շեռ այն ժամանակներից պատանուն ստիպեյին լրջորեն խորհել իր յերկրի բախտի վրա: Ձե վոր ինքը մանկուց վկա յեր յեղել, տեսել էր հայրենիքի տառապանքը: Վորդեգրվելով իր ուսուցչի քաղաքական ծրագրերին՝ Աբովյանը գտած էր համարում իր վորոնմունքը: Նա էլ, Ալամդարյանի նման, Հայաստանի ազատագրության միակ խարխուլը ռուսական պետականությունն է համարում:

*
* *

Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցի առաջին շրջանավարտներից յեղավ: Ներսիսյան դպրոցն Աբովյանի մեջ վառել էր մի անսահման սեր դեպի գիտությունը, բորբոքել նրա յեռանդն ու ձգտումը դեպի լուսավորությունը: Ավարտական վկայական ստանալով՝ Աբովյանն անցավ Հաղպատ, ըստ յերեռթին, Յեփրեմ կաթողիկոսից Վենետիկ ուսման գնալու թույլտվություն ստանալու համար: Գնալ Վենետիկ, թաղվել գրքերի մեջ, տիվ ու գիշեր կքվել ձեռագրերի վրա, — այս էր նրա յերազը: Բայց այդ միայն յերազանք էր: Անակնկ

պատերազմը պարսիկներին և ռուսներին միջև խանգարից նրան:

Աբովյանը վկայեց, որ պատերազմական ապստամբներն: Հայկական գյուղերը մատնվում էին հրին ու սրին: Ժողովուրդն սկսում է գաղթել, հաստատվել ռուսի հողի վրա: Հայ գյուղացին վողբաձայն լացով հրաժարվում է տալիս իր հողին, ջրին: Ժողովուրդը սար ու ձոր է ցվել, իրար վրա թափվել: «Լացի, սքի ձենը յերկինքն եր հասել, լսողի, տեսողի սիրալ երում, փոթոթում», — պատմում է Աբովյանը «Վերքի» մեջ:

Լինելով պատերազմի մեջ, միշտ գերի ընկնելու վտանգի տակ, տեսնելով հայ գյուղացու անպատմելի զրկանքները, Աբովյանը մի անգամ ընդմիջում համոզվեց Ալամդարյանի ներշնչած քաղաքական ձգտումների ճշմարտության մեջ: Նա թեև պատանի, բայց արդեն ռուսական որդեկանային համոզված ներկայացուցիչներից էր:

Պատերազմը տակավին չավարտված՝ Աբովյանը մեկնում է Եջմիածին: Յերեանում նա գրում է մի վոտանավոր, վորով փորձում է տալ իր հայրենիքի աղաատագրության ծրագիրը: Այդ բանաստեղծությամբ նա հանդես է գալիս իբրև կազմակերպված քաղաքացի: Հետաքրքրական է մի հանգամանք: Աբովյանը դեռ թիֆլիս չմեկնած, 1824-ին, դար-

ձյալ Յերեանում, զրեց իր առաջին վոտանավորներից մեկը, վորտեղ հայրենիքի տխրագին վիճակից դառնացած՝ վոգեկոչում է հայրենի անցյալի անցած-գնացած փառքը: Փերկության և հուսի վոչ մի շող չտեսնելով ալերակ յերկրի համար, նա դառնում է ղեպի հայրենի գետերը և խնդրում, վոր իր արցունքն ել խառնեն իրենց հոսանքին: Այս բանաստեղծությունը գրելուց հետո անցել էր մի քանի տարի: Դեմքեր ու դեպքեր էին փոխվել Աբովյանի կյանքում: Պատանի հեղինակը վերադարձել էր հայրենիք շատ վորոշ քաղաքական ձգտումներով ու համոզումներով: Նոր գրվածքի մեջ բանաստեղծն այն միտքն է հայտնում, վոր հայ ժողովուրդն իր գալիք կյանքի բախտը, հանգիստն ու յերջանկությունը կգտնի միայն ռուսական պետականության հովանու տակ: Այդ ցույց է տալիս, վոր Աբովյանն այդ տարիներին միանգամայն լրջախոհ հայացք ուներ ղեպի հառարակական-քաղաքական կյանքը: Այդ բանաստեղծությունը յեղավ Աբովյանի քաղաքական հասունության վկայագիրը:

*
* *

Աբովյանն Եջմիածին հասավ այն պահին, յերբ վողջ միաբանությունը մի անհանգիստ տագնապի մեջ էր: Քաղաքական դեպքերը

շատ արագ հաջորդում էյին իրար: Կաթողիկոսը չկար: Բոլորը սպասումների մեջ էյին: Ներսես Աշտարակեցին, վոր այդ ժամանակ Վրաստանի թեմի առաջնորդն էր և Ռուսաստանի հաղթանակի համար հայերի մեջ հող պատրաստողներից մեկը, միաբանության մեջ համախոհներ ունեւր և, ի հարկէ, նաև հակառակորդներ: Պատանի Աբովյանն իր համակրություններով հակված էր գեպի ներսեսականները: Վերջիններն Եջմիածնում հող էյին պատրաստում Ներսեսի համար, նրա գալըստյան հետ հույսեր և ակնկալություններ կապում:

1827-ի գարնանը ռուսաց զորքերը Յերեվան մտան: Հայաստանն անցավ Ռուսաստանին: Աբովյանի և նրա համախոհների բաղձանքը կատարված էր:

1828-ին, յերբ արդեն պատերազմը վերջացել էր, յերկիրը գրեթե խաղաղել, Յեփրեմ կաթողիկոսը վերադարձավ Եջմիածին: Կաթողիկոսի վերադարձից հետո, Աբովյանը կարգվեց «թարգման և գրագիր նորին վեհափառության»: Այս պաշտոնը մեծ կշիռ տվեց Աբովյանին: Բացի այս, նա լավ գիտեր գրաբար, ինչպես և ռուսերեն, Չունենալով իր յերկրորդը միաբանության մեջ, վանքի համար Աբովյանը դարձավ շատ կարևոր և գրեթե անփոխարինելի անձնավորություն:

Բոլորը նրան բախտավոր էյին համարում, յերանի տալիս: Բայց նա ինքն իրեն դժբախտ էր զգում: Ի՞նչն էր դրա պատճառը: Եջմիածին վերադառնալով՝ Աբովյանը բերել էր, Նազարյանի խոթքով առած, «յուր քրտի մեջ մի վառ ռուսամասիրության կրակ»: Հիւրավի, Աբովյանին այրում էր ռուսում ստանալու, կրթված մարդ դառնալու գաղափարը: Յերազները հանգիստ չէյին տալիս նրան: Վորոգայթների անվերջանալի շարանը, դավերն իրար դեմ, կռիվները, բամբասանքները, վոր վանականների մեծ մասի հոգեկան սնունդն էյին կազմում, Աբովյանին զգվեցրել էյին: Դեռ այն ժամանակ նա մի ամբողջ գըլխով բարձր էր կանգնած վանական ճահճուտից: Նա ուզում էր հեռանալ, գնալ սովորելու: Ընդառաջող չկար: Անտոն յեպիսկոպոսի ջանքերն՝ իր սանին Աստարխանի Աղաբաբյան դպրոցում տեղավորելու՝ արդյունք չէյին տվել: Իսկ Անտոնի մահից հետո այդ մասին մտածող անգամ չկար: Ջանում էյին գայթակղեցուցիչ խոստումներով հրաժարեցնել նրան իր բարձր ծրագրերից: Հոգևորական բարձր կոչումներ էյին խոոտանում—վարդապետություն, յեպիսկոպոսություն: Այդ փառքը, սակայն, պատանուն չէր հմայում: Նա մտածում էր իր հոգեկան աշխարհի կատարելության մասին:

1828-ին Ներսէս Աշտարակեցուն Բեսարաբիա ուղարկեցին: Սա արքայի նման մի բան էր: Դա մի փորձ էր հեռացնելու, կղզիացնելու մեկին, վորի ազդեցութիւնը միաբանութեան և նրա գործերի վրա շատ ավելի յեր, քան նույնիսկ կաթողիկոսինը: Ներսէսի արքայութեան վերջից նրա կուսակիցների յերազանքներն ու սպասուսները:

1829-ին մի խումբ հոգևորականներ միտք են հղանում Միթրարյան միաբանութեան որինակով ընկերութիւն հիմնել: Նոր միաբանութիւնը պետք է գործէր Սեանի կղզու վրա՝ իր շուրջն համալսմանով այն ժամանակվա լուսամիտ հոգևորականներին: Միաբանութեան նպատակն էր դարձնել հայագիտութեամբ, տպարան հիմնել, գրքեր հրատարակել ձեռագրեր հավաքել, դպրոց ու գրադարան բանալ, մի խոսքով՝ լուսավորութիւն տարածել: Նոր միաբանութեան անդամներից էր լինելու նաև Աբովյանը: Մի վորոշ ժամանակ գաղտնի յե պահվում միաբանութիւնն հիմնելու գաղափարը, բայց հետո, յերը արդեն մշակված էր գործունէութեան ծրագիրը, հարցը հասնում է կաթողիկոսին և սինոդին ի հաստատութիւն: Միաբանութիւնն հիմնելու գաղափարն ազգային ինքնաճանաչութեան նախանշաններից էր: Այդ նշանակումն է, վոր լուսավորութիւնն ու առաջադիմութիւնն

արդեն սկսել էին թեւծել խալարամած աշխարհի վրա: Բայց Յեփրեմ կաթողիկոսը, վոր Բողենշտետի ասելով, արտանց թշնամի յեր ճշմարիտ քաղաքակրթութեան և զիտութեան, իր սառն անտարբերութեամբ գործը լուսութեան մատնեց: Զարմանալու պատճառ չկա: Լուսավորութեան տեղ — խալարառակ կոխմներ, բամբասանքներ, առաջադիմութեան փոխարեն — քստմնելի դավեր ու վորոգայթներ, — ահա վանական միջավայրը, վոր խեղդում, վոչնչացնում էր ամեն ազնիւ ձգտում, ամեն բարձր և լուսավոր միտք:

*
*
*

1829-ի ամռան վերջերին, Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտն իր մի քանի ընկերներով Հայաստան յեկավ՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու: Պարրոտին հարկավոր էր թարգման: Միակ և հարմար թեկնածուն Աբովյանն էր: Բացի տեղական լեզուներից՝ հայերենից, ազրբեջաներենից և պարսկերենից, նա գիտէր նաև ռուսերեն: Հանդիպման առաջին պահից յերիտասարդ վանականը զրավում է անվանի ճանապարհորդի ուշադրութիւնը: 1831-ին Պարրոտը հրատարակեց իր նշանավոր „Reise zum Ararat“-ը, վորտեղ նա անվերջ հիշում է Աբովյանին և նրա ծառայութիւնները: Դեպի գի-

տությունն ունեցած իր ծարավով, իր համեստ ձգտումներով, ապակապետությամբ և ջերմեռանդությամբ, ինչպես և իր մտքի հրատակությամբ, որտով և կամքի կայունությամբ, Աբովյանն ամբողջապես նվաճում և Պարրոտի սերն ու համակրությունը:

Սեպտեմբերի 9-ին Պարրոտի արշավախումբը դուրս յեկավ Եջմիածնից: Հասնելով Սև-Չուր, ուղևորները մի որ ֆուտ ևս այստեղ, ապա մեկնում Ակոռի գյուղը, վոր լեռան ստորոտում եր գտնվում: Նրանք տեղավորվում են ս. Հակոբի վանքում:

Հետևյալ որը Պարրոտը, դորպատյան ընկերներից մեկը, Ակոռի գյուղացիներից Մահակը, վոր շատ լավ ծանոթ եր տեղին և լեռան, և մի զինվոր՝ սկսում են վերելքը: Ներանք փորձում են բարձրանալ արևելյան կողմից: Վերելքը տևում է յերեք որ և ունենում է անհաջող վախճան:

Սեպտեմբերի 18-ին արշավախումբն իր յերկրորդ վերելքն է սկսում: Այս անգամ ուղևորների խումբն ավելի մեծ եր: Աբովյանը թախանձում է Պարրոտին՝ իրեն ել վերցնել: Պարրոտն սկզբում չի համաձայնում, ասելով, վոր առանց որածայր գավազանի և յերկաթազամ կոշիկների դժվար կլինի: Բայց հետո, անկարող լինելով ընկճել պատանու վոգևորությունը, զիջում է: Այս անգամ արշավա-

խումբը վերելքն սկսում է արևմտյան կողմից: Դաժան սառնամանիք է լինում: Ուղևորները մի կերպ հասնում են Քեփ-գյուղ կոչվող վայրը և այդտեղ ել գիշերում: Հաջորդ որը, կանուխ առավոտից շարունակվում է վերելքը: Մի փոքր բարձրունք ել կտրելով՝ ուղևորները հանդիպում են ձյան այնպիսի մի բքի, վոր վերելքը շարունակելու դեպքում իրենց կյանքը վերահաս վտանգի տակ եյին դնելու: Գիշերով ուղևորները վերադառնում են վանք և, վատ յիղանակների պատճառով, սպասում մի քանի որ:

Սեպտեմբերի 27-ին արշավախումբը վերելքի յերրորդ փորձն արավ: Պարրոտի դորպատյան ընկերները հրաժարվեցին մասնակցել:

Դժվար ու ծանր եր յերրորդ վերելքը: Յերկու գիշեր ուղևորները պատասպարվում են մեծ քարերի արանքում, խարույկ վառում, տաքանում: Մի քանիսը թուլացած ընկնում են ճանապարհի կեսին: Մնացածները շարունակում են վերելքը: Հենց վոր յերևում է գազաթը, բոլորը մոռացած վերելքի անասելի տանջանքները՝ շտապում են ժամ առաջ վոտք դնել լեռան գազաթը:

Սեպտեմբերի 29-ին, որվա կեսին, վերելքի մասնակիցները, թվով վեց հոգի, վոտք գրին Արաբատի կատարը: Արշավախումբը

կես ժամ մնում է գազաթի վրա: Յեւ մինչև արևը կթեքվեր, Պարրոտը յերկրաբանական չափումներ եր կատարում, իսկ Աբովյանը դիտում իր առաջ բացված զմայլելի տեսարանը:

Պատանի կրոնավորն անվանի գիտնականի առաջ բացում է իր սիրտը: Նա հայտնում է տարիներով փայփայած իր իղձը՝ զնալ սովորելու, մագլցելու գիտության բարձունքներով, վոր մարդու միտքն ընդլայնվի, ազնվանա հոգին, բաղձալի կատարելության հասնի: Լեռան գազաթին, այդ նվիրական պահին, Պարրոտը յերգում է տալիս ազատելու նրան աղմից, տանելու հետը դեպի լույս:

Վերելքի մասնակիցները, յերբ արդեն ուրը յերեկոյանում եր, հրաժեշտ են տալիս գազաթին: Նրանք գիշերում են լեռան կրճքին և մյուս ուրն անվտանգ հասնում վանք:

Պարրոտը մեկնեց: Նա խոստացավ միջնորդել ուր և ում հարկն է և անպայման ձեռք բերել Աբովյանին Դորպատ՝ ուսման ուղարկելու հարկավոր իրավունքը: Պարրոտից հետո՝ Աբովյանը թաղվեց վարդազույն յերազանքների մեջ: Նա գուրգուրում եր իր ապագա կյանքի գալուստը: Հոկտեմբերի 29-ին նա դիմում է ներկայացնում սինոդին, վորպեսզի թույլ տան իրեն Դորպատ մեկնել՝ բարձրագույն ուսում ստանալու: Բամբասանքն ու զրպարտությունը բարձրացնում են

• Ֆրիդրիխ Պարրոտ

իրենց տուար: Կաթողիկոսից սկսած մինչև վերջին վանականն սկսում են հորդորել Արտավյանին հրաժարվելու Պարբոտին տված խոսքից: Հլու-հնազանդ մնալ եջմեխածնին և, ինչպես առաջ, այնպես ևլ այսուհետ, վանքի կամարներին տակ, ծոռիկ յեկած, աղոթքներ մըմնջալ—այս երանրանց պահանջը:

Արտավյանը համառ և անդդովելի մնաց: Բայց նրան միշտ չէր հաջողում լուռ արհամարհությամբ բարձր կանգնել այդ դառնավայրից, չնչին ու խեղճ մարդկանց հասարակությունից, վոր ճանճի նման ցած եր ձգում վեր, դեպի վեր սավառնող հողին:

Անպակաս էյին ծաղրը, հալածանքը: Դա ուներ իր խորունկ պատճառները: Պատճառներից մինն ևլ Արարատի գաղաթը բարձրանալն եր: Այն ժամանակ բերնե-բերան եր անցնում մի հին առասպել: Իբր թե սուրբ Հակոբը փորձում և բարձրանալ լեռան գլուխը՝ իր աչքով տեսնելու Նոյան տապանը: Մի քիչ բարձրացած՝ սաստիկ հոգնում և, ուժասպառ ընկնում: Լացակում աղոթում ևլ Արտասուքը դառնում և մի աղբյուր: Հանդիստ առնելով՝ ծերունին շարունակում և վերելքը դժվարին առապարներով: Քիչ ևլ մնում, վոր հասնի լեռան կատարը, բայց այլևս կորցրած ամեն ուժ և կարողություն, ուժառույթ

ծերունին ընկնում և խոր քնի մեջ: Յերազում հայտնվում և մի հրեշտակ ևլ առում.

— Հակոբ, Հակոբ, տերը լսեց քո աղերար. ահա քեզ մոտ ևլ տապանի մի մասը, վերցրու և գնա: Յեվ իզուր մի տքնիր տեսնելու այն, ինչ ասածո կամքով մարդուց անտես պիտի մնա:

Յեվ մի պատանի, վորին ըստ յերևութին, շատ լավ հայտնի յեր այդ առասպելը, խիզախել եր բարձրանալ լեռան գաղաթը, վորք զնել նվիրական սրբավայրը: Աստվածավախ կրոնավորների համար այդ մի անսովոր և հանդուգն քայլ եր: Այդպիսին, նրանց կարծիքով, անպատիժ չպետք ևլ մնար:

Եջմեխածնի մեխաքանության մեջ բոլորը յերես դարձրին Արտավյանից: «... Ուր վոր միայն գնում եմ, վիշտը ևլ խռովությունը սավերի նման գալիս են իմ յետեից»,— գանդատվում և հողեկան խռովքի մեջ ընկած Արտավյանը: Նրա միակ մխիթարությունն ու անբաժան ընկերը ապագայի հույսն ևլ, Դորպատ ընկնելու փափագը:

Հակառակի պես Պարբոտից վոչ մի լուր չկար: Վանքում փախուց անցավ. յեվրոպացին խաբել և հայ պատանուն: Հուսահատության հասած Արտավյանը մի խնդրագիր ուղարկեց կայսեր: Իր խնդրագրի մեջ Արտավյանն ասում ևլ, վոր դեռ շատ հին ժամանակներում ազգո-

գրուտ նպատակներով մեր նախնիները պատանիներին ուղարկում էին Աթենք՝ գիտություն, լուսավորություն ձեռք բերելու: Այժմ առում է Աբովյանը, յերբ մեր այժմյան յերջանկությանը նախնիք անգամ կնախանձեն, միթե ուսման գնալու իր բաղձանքը մնալու չե անկատար: «... Զորս ամենայն առերս հառաչանօք անցուցանեմ, առ որ եղի ի մտի այժմ կամ հասանել բաղձանաց իմոց, կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստեան»,—գրում է Աբովյանը կայսեր իր «խոնարհամատոյց պաղատանքի» մեջ:

Անհամբեր Պարրոտից կամ թագավորից թույլտվությունն ստանալու, մի վերջին փորձն է անում Աբովյանը: Դիմում է Յեփրեմին: Պատանուս հաջողվում է թախանձագին աղերսներով կոտրել կաթողիկոսի համառությունը: Յեփրեմը կոնդակ է արձակում, վորով թույլատրում է Աբովյանին սովորելու գնալ: Բայց այս անգամ ել, ինչպես յերևում է, արգելք են լինում ծնողները, վորոնք չեն ուզում զարիթության մատնել իրենց վորդուն:

Հուսախաբության պահեր շատ ունեցավ ուսումնասիրած արավ պատանին, մինչև վոր 1830-ի զարնանամուտին ստացվեց Պարրոտի նամակը Աբովյանի անունով: «Միտքի բարեկամ,—գրում է Պարրոտն այդ նամակում,—ձեր վիճակը վորոշված է, կատարվել է ինչ ցանկա-

նում էյիք: Անհամբեր սպասում եմ ձեր ուրախարհի գալուտյան»:

Աբովյանն իր բախտն այլևս վճռված էր համարում: Յերազանքը դառնում էր իրականություն: Նա այլևս չըջապատված չեր լինելու բամբասանքներով, դավերով: Աբովյանը հեռանալու յեր վանքից, վորի ծխամած կամարների տակ կարող էր միայն նրա ճախրանքի ընդունակ հոգին շատ շուտ հանգչել, ծխացող մոխիր դառնալ:

*
*
*

Հրաժեշտի պահին մի խումբ հոգեվորականներ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճա՛րի պաշարը, մի խոսքով՝ անարգ կերպով վռնդում նրան վանքից իբր անհավատի: Միակ հարազատ վայրը, ուր կարող էր պատանին թափել իր հոգու դառնությունը, հայրենի տունն էր: Միտքի ծնողների գիրկն ընկած ապագա պանդուխտը գտավ իր վերջին միտքարությունը: Աբովյանի մեջ այնքան ուժեղին էր Դորպատ գնալու փափագը, վոր այս անգամ նա ուշադիր չեղավ նույնիսկ ծնողների պաղատանքին: Յեվ արտաքից աչոք հրաժեշտ տվեց նա ծնողներին, հայրենի խճիթին և ճանապարհ ընկավ դեպի Դորպատ: 1830-ի սեպտեմբերի առաջին օրերին Աբովյանը հասավ Դորպատ: Աբո-

գուտ նպատակներով մեր նախնիները պատանիներին ուղարկում էին Աթենք՝ դիտություն, լուսավորություն ձեռք բերելու: Այժմ տոում է Աբովյանը, յերբ մեր այժմյան յերջանկությանը նախնիք անգամ կնախանձեն, միթե ուսման գնալու իր բաղձանքը մնալու չե անկատար: «... Զորս ամենայն առուրս հառաչանք անցուցանեմ, առ որ հղի ի մտի այժմ կամ հասանել բաղձանաց իմոց, կամ տալ զանձն իմ ի վտանգ կորստեան»,—գրում է Աբովյանը կայսեր իր «խոնարհամատոյց պաղատանքի» մեջ:

Անհամբեր Պարրոտից կամ թագավորից թույլտվությունն ստանալու, մի վերջին փորձն է անում Աբովյանը: Դիմում է Յեփրեմին: Պատանուն հաջողվում է թախանձագին աղերսներով կոտրել կաթողիկոսի համառությունը: Յեփրեմը կոնդակ է արձակում, վորով թույլատրում է Աբովյանին սովորելու գնալ: Բայց այս անգամ ել, ինչպես յերևում է, արգելք են լինում ծնողները, վորոնք չեն ուզում դարձրել յանձնակցության մատնել իրենց վորդուն:

Հուսախաբության պահեր շատ ունեցավ ուսումնասիրավ պատանին, մինչև վոր 1830-ի զարնանամուտին ստացվեց Պարրոտի նամակը Աբովյանի անունով: «Միբելի բարեկամ,—գրում է Պարրոտն այդ նամակում,—ձեր վիճակը վորոշված է, կատարվել է ինչ ցանկո-

նում էյիք: Անհամբեր սպասում եմ ձեր ուրախաբեր գալստյան»:

Աբովյանն իր բախտն այլևս վճոված հրամարում: Յերազանքը դառնում էր իրականություն: Նա այլևս շրջապատված չէր լինելու բամբասանքներով, դավերով: Աբովյանը հեռանալու չէր վաճից, վորի ծխամած կամարների տակ կարող էր միայն նրա ճալրանքի ընդունակ հոգին շատ շուտ հանգչել, ծխացող մոխիր դառնալ:

*
*
*

Հրաժեշտի պահին մի խումբ հոգեվորականներ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճալրի պաշարը, մի խոսքով՝ անհավատի: Միակ հարազատ վայրը, ուր կարող էր պատանին թափել իր հոգու դառնությունը, հայրենի տունն էր: Միբելի ծնողների գիրկն ընկած ապագա պանդուխտը գտավ իր վերջին միջոցառությունը: Աբովյանի մեջ այնքան ուժգին էր Դորպատ գնալու փափագը, վոր այս անգամ նա ուշադիր չեղավ նույնիսկ ծնողների պաղատանքին: Յեվ արտավալիճ աչքը հրաժեշտ տվեց նա ծնողներին, հայրենի խճիթին և ճանապարհ ընկավ դեպի Դորպատ: 1830-ի սեպտեմբերի առաին օրերին Աբովյանը հասավ Դորպատ: Աբո-

վյանը մի նոր և անծանոթ աշխարհ եր ընկել։ Առաջին որերը խորթությունն եր զգում նոր միջավայրում, մի տեսակ՝ ճշգրտում եր, կամ ինչպես ինքն ե ասում, «սրտնեղությունք» զգում։

Սեպտեմբերի 29-ին Պարրոտի տանը հաց-կերույթ կար։ Հրավիրված եյին շատ հյու-րեր, գլխավորապես պրոֆեսորներ։ Մի խոս-քով՝ այնտեղ եր հավաքվել Դորպատի գիտական միտքը։ Հրավիրվածների մեջ եր նաև Արովյանը։ Որը նշանավոր եր, բո-լորեւ եր Արարատի գագաթը բարձրանալու առաջին տարին։ Այդ յերեկո Պարրոտը հյու-րերին ներկայացրեց իր հայ բարեկամին, վո-րը նշանավոր վերելքի ամենակրտսեր մաս-նակիցն եր։ Բոլորը շրջապատեցին նրան, գո-վեցին նրա յեռանդը, լուսավորության ձեռ-տումը։ Հյուրերի խնդրով Արովյանը կարգաց Արարատի գագաթը բարձրանալուն նվիրված իր մի բանաստեղծութունը գրաքար լեզվով։

Պարրոտի խորհրդով Արովյանը համալսա-րան չընդունվեց։ Գերմանացի պրոֆեսորն այն կարծիքին եր, վոր Արովյանը մասնա-գիտական կրթություն չպետք ե ստանա, յե-թե, իհարկե, ցանկանում ե իր ժողովրդին ոգտակար լինել։ Պարրոտը խորհուրդ եր տա-լիս նրան ուսանել այն բոլորը, ինչ վոր կա-րող ե հարկավորվել մի ուսուցչի, վորը պետք

վերագառնա յերկիր՝ գրագիտություն, լու-սավորություն տարածելու։ Յեվ ժողովուր-դը, — զգուշացնում եր Պարրոտը նրան, — յեր-բեք չի մոռանա այդպիսի մարդու յերախ-տիքը։ Ճաշին մեծ մասամբ Արովյանը Պար-րոտների մոտ եր լինում, իսկ յերեկոները՝ Գրասսի, վոր Դորպատի յերիտասարդ պրո-ֆեսորներից եր։ Մի բաժակ թեյի շուրջ նըս-տած՝ հայ և գերմանացի յերիտասարդները զրուցում եյին, պարապում։ Գրասսը վնչ միայն աշխարհագրական գիտելիքներ եր հա-ղորդում իր հայ բարեկամին, այլև գերմա-նական բանաստեղծության սքանչելի նմուշ-ներից եր կարդում նրան։ Գրասսի սիրալիր վերաբերմունքը, բնության պարզությունն ու անմիջականությունը հափշտակում են Արո-վյանի զգայուն սիրտը։ Գրասսն իր մտերմին ծանոթացնում ե ուրիշ յերիտասարդների հետ։ Հետզհետե Արովյանի ծանոթների շրջանն ընդ-լայնվում ե, մեծանում։ Ամենուրեք շրջա-պատված գուրգուրանքով, բարեկամական հո-գատարությամբ, մշտական ուշադրությամբ՝ Արովյանը կամաց-կամաց ընտելանում ե նոր միջավայրին, նրա վարք ու բարքին։

Պարրոտի բարեկամներն ու ծանոթները, վոր մեծ մասամբ գիտնականներ եյին, սիրով պարտավորություն առան ոգնել հեռավոր յերկրից յեկած հայ պատանուն։ Պարրոտը

նրա հետ պարապում եր քերականներն և այլ
 առարկաներ: Պրոֆեսոր Բլյումբերգը նրա հետ
 անցնում եր պատմության դասընթացը, իսկ
 պրոֆեսոր Ֆրիդլենդերը՝ մաթեմատիկայի,
 Գրասուր՝ աշխարհագրության: Ուրիշներն ել
 պարապում էին բնագիտություն, փիլիսոփ-
 ականություն և այլ առարկաներ: Կարձ ժամա-
 նակից Արուսյանը գերմաներենին տիրապե-
 տում և գրեթե իր կատարելության մեջ: Պրո-
 ֆեսորները վկայում են, վոր նա շատ շուտ
 սովորեց գերմաներեն գրել-կարդալ, իսկ խո-
 սում եր այնպես, վոր դժվար եր նույնիսկ
 կատարածել, թե նա հայ ե և վոչ գերմանացի:
 Նա սկսում և սովորել ֆրանսերեն, վորին մի
 փոքր ծանոթացել եր Ներսիսյան դպրոցում:
 Կատարելագործում և ուսանելն իմացու-
 թյունը, ձեռնարկում և լատիներեն սովո-
 րելուն:

Դորպատյան տարիներն Արուսյանի մտա-
 վոր կյանքի հասունության շրջանը յիշան:
 Թիֆլիսում, հետո ել Եջմիածնում, նա մո-
 տիկեց ծանոթացել եր հայ պատմիչներին:
 Միայն այժմ նրա միտքն սկսում և հաճել
 աշխարհի մեծագույն քերթողների գրքերի
 վրա: Դորպատը բազում առիթներով ուսման-
 տիկական ներշնչումների աղբյուր եր: Դոր-
 պատում եր այդ ժամանակ Ֆրիդրիխ Կլին-
 գերը, վորի մի դրամայի անունով ել մկրտ-

վել եր ուսմանտիկական ուղղությունը գեր-
 մանական գրականության մեջ: Ծանոթ և յե-
 դել Արուսյանը հետը, թե վոչ, հայտնի չե,
 բայց անկարելի չե, վոր նա տեսած չլինի
 համբավվոր ծերունուն, վոր շրջելով Դոր-
 պատի փողոցներում՝ դորպատյանների հիշո-
 ղության մեջ վոգեկոչում եր այն աղնիփն ու
 բարձրը, վոր քաբողում եր Sturm und Drang-
 յան ուսմանտիգը: Տիրելով գերմաներենին՝
 Արուսյանը գիշերներ և լուսացնում Գյոթեյի
 ու Շիլլերի գրքերի վրա: Մի ֆրանսիացի,
 վոր հետո ծանոթացել եր Արուսյանի հետ, ա-
 սում և, վոր Արուսյանը Շիլլերին ջրի պես գի-
 տեր: Յեվ դեռ Դորպատում Արուսյանը հայե-
 րեն և թարգմանում Գյոթեյի ու Շիլլերի բա-
 նաստեղծությունները: Նա բնագործ կարդում,
 ծանոթանում և Լեսինգին, Հերդերին: Արո-
 սյանը կարդում և Ռուսսոյին, վոգեկորվում
 նրա զաղափարներով: Իսկ շատ տարիներ հե-
 տո, ըստ յերևութին, Ֆերևանում ձեռնարկում
 և «Նոր Ելոիդի» թարգմանությանը: Լատի-
 ներենն ոգնում և նրան ծանոթանալու ան-
 տիկ գրականությանը. կարդում և Հոմերո-
 սին, Սոփոկլեսին, հոովմեականից՝ Վերգիլիո-
 սին, Հորացիուսին, Իտալականից՝ Դանտեյին,
 Պետրարկային: «Իլիականից» հատվածներ և
 թարգմանում: Անձամբ ծանոթանում և ուս-
 ական ուսմանտիգմի մեծագույն ներկայա-

ցուցին, ժողովակուն, վորն իտալիայից դառնալով Ռուսաստան, մոնթանյան վողջուն հաղորդեց արարատյան յերկրի զավակին: Թարգմանում ե Կարամզինին: Փիլիսոփաներից ծանոթանում ե Լայբնիցի, Հեգելի, մանկավարժներից՝ Նիմայերի, Կամպեյի, Կրաուզեյի և ուրիշների գործերին:

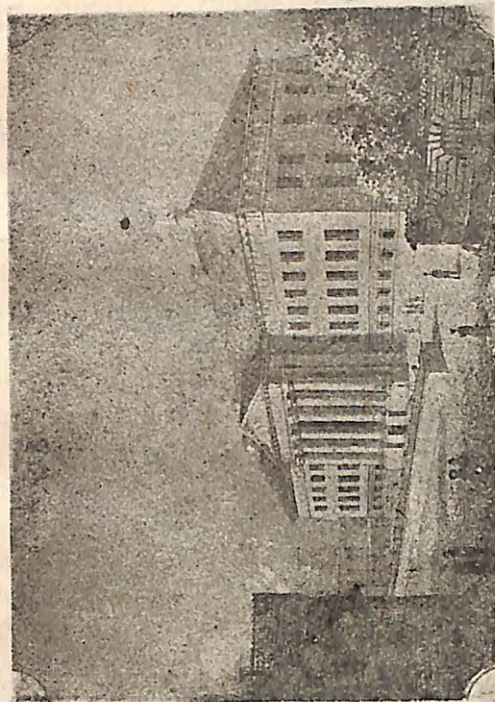
Դորպատյան միջնակարգ իր կնիքը դրեց Աբովյանի քաղաքական հայացքները վրա: Այն յերկվությունը, վոր նկատելի յե Աբովյանի մտայնության մեջ, մեծ մասով ակունք ե առնում Դորպատից: Դորպատ նոր յիկած Աբովյանի հոգեբանության ու մտածական աշխարհի մեջ գծեր կային, վոր, անշուշտ, արդյունք էյին եջմիածնական միջնորդի ազդեցության: Հայրենասիրությունն Աբովյանի մոտ այժմ մի նոր յերանդառացավ, իր ակունքն առնելով յեվրոպական լուսավորչական շարժման գաղափարներից: Բայց Աբովյանի հայացքների կաղապարման վրա մեծ ազդեցություն ուներ նաև Դորպատի անմիջական շրջապատը: Աբովյանի աչքի առաջ անցավ Բուրժենշաֆտ կոչվող գաղտնի ուսանողական ընկերության դատը: Չեր կարող նրա վրա ցնցող ազդեցություն չթողնել այն դաժան կարգն ու կանոնը, վորի կրնկի տակ տրորվեցին յերիտասարդ դորպատականների ազգային-լուսավորչական ազնիվ յերա-

զանքները: Բացի այդ, անպայման Աբովյանի ականջին հասավ Բելգիայի անկախության ապստամբ կովի զինքի շառաչը: Բելգիականին անմիջապես հաջորդեց ապստամբություն Լեհաստանի ներսում: Հաղիվ թե այդ պոթկունները հուզումնալից զրույցների տեղիք չտային այն յերիտասարդական շրջաններում, վորտեղ Աբովյանը լինում եր: Պատահող քաղաքական իրադարձություններն անկարելի յե, վոր առիթ չտային յերիտասարդ հայրենասերին զուգահեռաբան անցկացնելու ապստամբ ժողովուրդների և իր ժողովրդի բախտի ու ճակատագրերի միջև: Չէ վոր այդ բոլորն արդյունք եր այն ազգային ճնշումների, վորոնց յենթակա յիր մյուսների հետ և Աբովյանի ժողովուրդը: Բայց այն մարդիկ, վոր անմիջապես շրջապատում էյին Դորպատում Աբովյանին, մեծ մասամբ չափավոր հայացքների տեր մտավորականներ էյին: Չի կարելի ասել, թե նրանց խոթ եր ազատության գաղափարը: «Յազատութեն է յառաջանա ամենայն բարիք», — ասում ե պրոֆեսորներից մեկն Աբովյանին: Բայց ժանդարմական սապոգի կրունկն անխղճորեն ճգմել եր ամեն մի հանդուգն միտք: Պարրոտը, վորի հորդորներն ու զրույցները միշտ լսում եր Աբովյանը, զգուշացնում եր հեռու մնալ խոսվարար յերիտասարդներից, չշփվել

նրանց հետ, չստեղծել վտանգավոր կապեր: Պատահած քաղաքական իրադարձությունները Պարբոտի ղրույցներէ ազդեցութեան տակ կորցնում եյին իրենց ռոմանտիկական հմայքը: Նա կարողացել էր Արովյանին խոր յերախտագիտութեան զգացում ներշնչել դեպի ցարը, վոր «ընդառաջ էր զնացել նրա բաղձանքին», միջոցներ տվել սովորելու, ուսում ստանալու: Բուրգերը և ուրիշ պրոֆեսորներ լուսավորութեան մեջ եյին տեսնում հայերի փրկությունը, արթնացնել ազգային հոգին, լուսավորել, դրանից հետո «մնացածն ինքն իրեն կլինի»: Յերբ մի ժողովուրդ լուսավորված է, դժվար է նրան քաղաքական ստրկացման յենթարկել, և, վերջապես, այդպիսի մի ժողովուրդ կունենա այնքան ազգային արժանապատիւթյուն, վոր թույլ չի տա իրեն ճիպտահար անելու: Լուսավորություն տարածել ժողովրդի մեջ, քաղաքակրթել յերկրը, ապա նոր, մի ընդհանուր և միասնական հայրենիքի մատին մտածել:

Ահա այս քաղաքական մտայնությունը ներշնչեց նրան դորպատյան միջավայրը:

Ասում են, վոր «հայրենի յերկրի կարոտը հանգիստ չէր տալիս նրան»: Պատմում են, վոր Արովյանի տան առաջ մի մենավոր ծառ է յեղել: Պանդուխտ յերիտասարդը լուսնկա գիշերներին նստում էր այդ ծառի տակ, մեջ-

Պոլիտեխնիկոս, Երևան

քը բնին դեմ առլիս, աչքերը յերկնքին պցած՝
 դրուցում լուսնի ու աստղերի հետ իր հայ-
 րենի աշխարհի մասին: Շատ անգամ ել ար-
 ցունքն աչքերին, յերգում եր, ու այդ կարոտի
 յերգերի վրա իշխում եր մի անհուն թախիժ:
 Հայրենիքից տխուր լուրեր եր առնում: Վախ-
 ճանվում ե հայրը, ավազակների ձեռով սպան-
 վում ե ուսուցիչը, Ալամդարյանը: Վշտից Ա-
 րովյանն անկողին ե ընկնում: Բարեկամները
 շրջապատում են նրան, վոր շատ չտրտմի:
 Բայց դժվար եր ամոքել նրա վերքը: «Լու-
 սահողի հոր հիշատակին» մի սրտառուչ բա-
 նաստեղծութուն ե գրում: Իր մի ծանոթի
 ուղարկած հոգվածն Ալամդարյանի մասին
 թարգմանում ե գիրմաներեն և հրատարակում
 տեղական թերթերից մեկում: Ալամդարյանի
 պատճառով ընդհարվում ե «Северная пче-
 ла»-ի խմբագիր, ուրա գրող, յերրորդ բաժան-
 մունքի լրտես Բուլգարինի հետ: Այս բոլորը
 պատճառ եյին, վոր նրա միտքը թե առած
 թռչեր դեպի հայրենի լեռներն ու ձորերը:
 «Ի գեղերի և ի տունանցիս սլանան, վերա-
 նան ի միտս այն նազելի կողման Արարա-
 տայ,—յորս երբեմն խաղայի զխաղ ոսկեղեն
 մանկութեան խմոյ»—հառաչանքով գրում ե
 Արովյանն իր մի նամակում: ՅՔ բ նորից
 պետք ե, հարցնում ե նա, իր աչքերը տես-
 նեն հայրենի ծուխը, յՔրք պետք ե կրկին

ծիծաղողեմ իր առաջ յեկնեն Հայաստանի
 լեռները, յՔրք պետք ե դարձյալ ծծի անմո-
 ռանալի հայրենիքի ծաղկաբեր դաշտերի վրա-
 յով նազանքով անդնող հարավային մարմանդ
 զեփյուռը: Պանթեխոս Արովյանի մեջ նստած
 եր խանդավառ հայրենասերի հոգին: Որ ու
 գեղեր նրան մտատանջում եր հայրենիք վե-
 րադառնալու, ժողովրդի մեջ լուսավորութուն
 տարածելու միտքը: Այդ դադափարը նրան
 այնքան եր զբաղեցնում, վոր մի գիշեր ել
 յիրազ ե տեսնում իբր թե ինքն արդեն Հա-
 յաստանումն ե, յեկեղեցում հասարակության
 առաջ քարոզ ե ասում: Հանկարծ ներս ե մըտ-
 նում Պարոտը: Պատկառանքից Արովյանը
 կարկամում ե, մինչև վոր անվանի զիտունը
 խրախուճական խոսք ե ասում. «Սովորեցրեք
 հայ մանուկներին, սովորեցրեք, ինչպե՞ս լու-
 ցիք»: Այս մի հատիկ որինակն ել բավական
 ե՝ գադափար կազմելու, թե ինչ խոհեր ու
 հույզեր եյին փոթորկում ավազա առաքյալի
 միտքը:

Յեթե ուզեր, նա կմնար այդ լուսավորված
 աշխարհում, ապահով ու հանգիստ կյանք
 կոտեղծեր իրեն համար: Շատ դժվար եր հե-
 ռանալ և այլևս չգառնալ Դորպատ, ուր այն-
 քան շատ բարեկամներ ու ծանոթներ ուներ,
 ուր չքնաղ Լոտտեն նրան այնքան հրճվանք
 ու բերկրութուն բերեց: Այն, շատ բան նրան

կապում եր Դորպատի հետ, սակայն թնայն
այլևս անկարելի յեր: Արովյանը չէր ուզում
Նոյան ազգով լինել: Նա յերբեք չմոռացավ,
վոր ինքը, դեռ քսանամյա պատանի, Արա-
րատի գազաթին ուխտ եր կապել գնալ, ու-
վորել, վերադառնալ յերկիր, գործել Ժողովրդի
մեջ: Հայրենիքն սպասում եր: Պետք եր
շտապել:

1836-ի գարնանն Արովյանը հրաժեշտ տվավ
Դորպատին: Նա վերադառնում եր հայրենիք
հեղաշրջված: Դորպատյան կյանքը մի շատ
կարևոր, ճակատագրական դարձակետ յեղավ
նրա կյանքում: Դա յեղավ նրա յերկրորդ
ծնունդը: Արովյանը մեկնել եր Դորպատ գրե-
թե միջնադարյան հայացքներով, սահմանա-
փակ դիտելիքներով, բնավորությամբ կատա-
րելապես նահապետական գեղջուկ, ասիական
հետամնացության դրոշմը մտքի և հոգու վրա:
Այժմ այնտեղից նա դառնում եր իբրև մի
լուսավորված, կրթված մարդ, գիտուն, բազ-
մահայաց, կատարյալ յեվրոպացի: Բողեն-
շոտի խոսքերով ասած՝ նա դառնում եր
հայրենիք իբրև գերմանական և ընդհանրա-
պես յեվրոպական առաջավոր կուլտուրայի
առաքյալ արևելքում:

*
* *

Արովյանն շտապում եր հայրենիք: Վար-

դագույն հույսերի մեջ եր: Ճանապարհին գոր-
ծունեյության ծրագրեր եր կազմում: Նա փա-
փագում եր Նշմիաճնում յեվրոպական հի-
մունքներով դպրոց հիմնել, Ժողովրդական ու-
սուցիչներ պատրաստել: Բայց, ավանդ, մի խոր
հիասթափություն եր սպասում նրան:

Թիֆլիսում նա հանդիպեց Հովհաննես Կար-
բեցուն: Արովյանի հակառակորդներն արդեն
կարողացել եյին կաթողիկոսին ներշնչել այն
միտքը, թե նա լուծարական ե, հավատից,
յեկեղեցուց շեղված: Արովյանը ներկայացավ
Կարբեցուն «ոտար դավանություններ» նա-
խարարի հանձնարարական նամակով: «Հրա-
մանաւ գառ ի վերայ իմ, վտարանդեալդ ի
հաւատոյ, դու լաւ խմորել կարես զմիտս ան-
մեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ», — այս
խոսքերով դիմավորեց կաթողիկոսն Արո-
վյանին:

Արովյանը միայնակ մնաց: Բոլորը յերես
դարձրին նրանից: Նա այլևս կույան չունեի:
Հուսախաբ յեղած Արովյանին հարկավոր եր
բուպե առաջ հրաժարվել Նշմիաճնի հետ կա-
պած հույսերից, բայց նա այն ժամանակ
այնքան ուժ և կորով չգտավ իր մեջ: Նա
չկարողացավ այրել այն կամուրջները, վոր
նրան կապում եյին յեկեղեցու հետ: Ինքն
իր մտորումների հետ՝ Արովյանը դեգերեց
Թիֆլիսում, քաղցի մատնված: «Ձամ միտ

և կէս մնացի ի Տփլիս՝ յետ վերադարձի իմոյ
Եւրոպիոյ կարօտ և աւուրն պարենի: Զար-
քունական ծառայութիւն յամենայն ընդէի
առաջադրէին ինձ, այլ իմ իղձ և նպատակ
էր ոչ թողուլ զհոգեւորական կոչումս իմ»,—
հիշում ե Աբովյանը տարիներ հետո:

Բայց այդպէս շարունակել անկարելի յեր:
«Ստիպեալ ի չքաւորութենէ մտի ի պաշտօն
արքունական, զոր ոչն երբէք կամէի»—գրում
է Աբովյանը: 1837-ի փետրվարի 12-ին Աբո-
վյանը նշանակվում է Թիֆլիսի գավառական
ուսումնարանի տեսչի պաշտօնակատար:

Յերեսական թ.թ., այսինքն Աբովյանի
ժամանակ, Թիֆլիսն Անդրկովկասի կուլտու-
րական կյանքի առանցքն էր: Դա մի բազ-
մազգի ընտանիք էր՝ հայ, վրացի, ադրբեջան-
ցի, ռուս, գերմանացի, ֆրանսիացի—վորքան
կուղեք: Ռուս հեղափոխականների համար
Թիֆլիսը դառել էր աքսորավայր: Դեկաբ-
րիստներից մի քանիք, ինչպէս և ընդհան-
րապէս քաղաքականապէս անբարեհույս ճա-
նաչված ռուս մտավորականներն ու դործիչ-
ներն աքսորված էին Թիֆլիս: Այդ տարիներն
էին, ինչպէս և մի փոքր առաջ, Ռուսաստա-
նում խուլ և լուկայն, հեռուներում ավելի
ափաշկարա, առաջավոր միաքը հուզված հե-
տևում էր սեակցիային, վորի կրնկի տակ

տրորվում, ճգմվում էր ամեն ազնիվ ճշմար-
տություն, ամեն բարձր միտք:

Պաշտոնի անցնելով Թիֆլիսում՝ Աբովյանը
պետք է ապրեր, շնչեր այդ մթնոլորտում:
Անկարելի յեր, վոր նրան լավ չճանաչեին
քաղաքում, վորովհետև Դորպատից եր յեկել,
համալսարանականի համբավ ուներ, լեզուներ
գիտեր, մի խոսքով՝ իր ժամանակի կրթված
մարդկանցից մեկն էր, այսինքն՝ այնպիսի
մեկը, վորի նմանները շատ քիչ ու հազվա-
դեպ էին այն ժամանակ Թիֆլիսում:

Ուսումնարանում Աբովյանը ծանոթանում
է Միրզա Ֆատալի Ախունդովի հետ—ադըր-
բեջանական նշանավոր գրող և փիլիսոփա,
վորի վրա Աբովյանը, անշուշտ, մեծ ազդե-
ցություն է ունեցել: Միասին նրանք աշխա-
տում են մինչև 1840-ը: Հոժարակամ հեռա-
ցած Ախունդովին փոխարինում է մի այլ
վոչ պակաս նշանավոր դեմք, ադրբեջանա-
կան հայտնի բանաստեղծ, հետազայում հա-
մայեվորպական հոշակ ձեռք բերած Միրզա
Շաֆին, վորն ընկերների շրջանում, Բողեն-
շտետի արտահայտությամբ՝ «Գյանջայի ի-
մաստունի» համբափն ուներ: Պահպանվել է
այն զեկուցագիրը, վորով Աբովյանն անձամբ
յերաշխարհի վորի և Միրզա Շաֆուն՝ բարձրա-
զույն իշխանությունների առաջ, դպրոցում
նրան դասեր տալու համար, վկայելով նրա

անձնական և իմացական արժանավորութ-
յունները: Ինչպես Ախուրդովի, այնպես եւ
առավել ևս Միրզա Շաֆուհիտ, Աբովյանը
բարեկամական անխախտ կապերի մեջ եւ յե-
ղիլ: Լավը, ազնիվը ու մարդկայինը ադրբե-
ջանցի և հայ գործիչներին միացրել եր մի
շերմ, անքակտելի բարեկամութեամբ:

Աբովյանը ծանոթութուն եւ ունեցել վրա-
ցի մտավորական Զուբալաշվիլու հետ: Ստ.
Նազարյանի վկայութեամբ՝ Զուբալաշվիլին
համամիտ եր հայ և վրացի ժողովուրդներին
վերածնութեան մասին ունեցած իր և Աբո-
վյանի հայացքներին: Զուբալաշվիլին առա-
ջին վրացին եր յեվրոպական կրթութեամբ:
Մի շարք լեզուներ եւ իմացել: Դեռ այն ժա-
մանակ բնագրով կարդացել եւ «Այվնդոն»,
շրջել եւ յեվրոպական քաղաքները, Դորստ-
տում ծանոթացել եւ Նազարյանի հետ:

Աբովյանի թիֆլիսյան ծանոթներից եր
նաե գերմանացի բանաստեղծ Ֆրիդրիխ Բո-
դենշտեյտը, վորի համար նա հավաքել եր
քրդական և ադրբեջանական ժողովրդական
յերգեր: Աբովյանը ծանոթ եւ յեղիլ նաե ուկ-
րաինական բանաստեղծ Ռոսկովշենկոյի հետ:
Այս եր նրա միջավայրը թիֆլիսում:

Ուսումնարանում նրան շրջապատում եյին
հայ յերեխաների հետ նաե վրացի և ադրբե-
ջանցի մանուկներ: Մանկական աշխար-

հը,—ինչպես յերևում ե Ֆրենին դրած նամա-
կից,—վաղուց ի վեր յեղիլ ե Աբովյանի հա-
մար բոլոր յերկրային օրտահաճ բախտավո-
րութուններից ամենաբարձրը, նամանա-
վանդ, վոր այդ յերկու հարյուրի չափ աշա-
կերտներն իրենց սերն ու համակրութեան
են պարգեւել նրան:

Աբովյանը հիմնում ե նաե մի մասնավոր
գալոց: Սկզբում վանքի բակի միակ խցում,
իսկ հետո՝ իր տանը հավաքում ե մի խումբ
հայ, ադրբեջանցի և գերմանացի յերեխաներ,
թվով 25 հոգի և պարապում հետներն իր ու-
ղածի պես:

Ճանապարհորդ Մորից Վագները, վոր իր
գրքում բավական եջեր ե նվիրել Աբովյա-
նին, պատմում ե նրա աշակերտների ուսում-
նական առաջադիմութեանը: Այն, ինչ տեսել
ե Վագները, մի կատարյալ անակնկալ եր
յեվրոպացու համար: Նա պատմում ե, վոր
10-14 տարեկան տղաները շատ լավ կարդում
և գրում եյին հայերեն, ադրբեջաներեն, ռու-
սերեն, ֆրանսերեն և մանավանդ, գերմանե-
րեն: Վագները «լսեց գերմաներեն մեր կար-
դալը, խոսելը, զարմանք հայտնեց մեր առա-
ջադիմութեան վրա,—պատմում ե Աբովյանի
աշակերտներից Աքիմյանը,—վարժապետս ա-
շակերտներին գերմաներեն հարցեր եր տա-
լիս, մենք նույն լեզվով ազատ պատասխա-

նում եյինք: Վազները հիանում եր, յերբ յե-
Շիլլեր եյի կարդում ու իմ բառերով պատ-
մում, իսկ Պատիսյանց Գաբրիելը՝ Գյոթեյի
վոտանավորներն եր կարդում ու արձակ
պատմում»:

Մասնավոր դպրոցի վրա պետական-չինով-
նիկական աչքը չեր հսկում: Մանավանդ վոր
դպրոցն Աբովյանը հիմնել եր 1837-ին, թա-
գուն պետութիւնից, իսկ պաշտոնական
թուլութիւնս ստացել եր միայն 1840-ին:
Աբովյանն անում եր կամեցածը: Աշակերտ-
ների ձեռից վերցնելով Սաղմոսը, ավետարա-
նը, Աբովյանը նրանց ձեռն ե տալիս Գյոթեյի
և Շիլլերի գրքերը: Իր աշակերտների համար
նա փորձում ե կաղմել ուսումնական ձեռ-
նարկներ հայերեն լեզվով: Նախ կազմում ե
«Նախադավիդը» (մի ալբերնարան իր ընթեր-
ցարանով): Այնուհետե կազմում ե մի աշ-
խարհագրական ձեռնարկ, վորը բացվում ե
«Ամերիկու լուս քցիլը» ակնարկով: Յեվ վեր-
ջապես «Ռուս տեօական և գործնական քե-
րականութիւն հայերեն լեզվով ըստ Տապալի»:
Վերջին ձեռնարկով Աբովյանը փորձում ե
հեշտացնել ուսու լեզվի ուսումնասիրութիւնը
հայերի մեջ: Նա դատապարտում ե ուստերեն
խոսքերը լատինական տառերով գրելու յե-
ղանակը: Նա չի ընդունում նաև ուսու լեզվի
առանձին հնչյունները հայերեն տառերով ա-

վանդելու ձևը և առաջ ե քաշում ավելի ճիշտ
և նպատակահարմար տրանսկրիպցիայի անց-
նելու պահանջը: Նույն պահանջը, Աբովյանից
անկախ, առաջ եր քաշել նաև զերմանացի
հայկաբան Պետերմանը:

Աբովյանը, ինչպե՞ս պատմում են նրա ա-
շակերտները, անչափ զգայուն, ջղային մարդ
եր: Ամենաթեթև առիթից հուզվում, բորբոք-
վում եր: Իբրև մանկավարժ շատ խիստ եր:
Չեր կարողանում տանել, յերբ մեկը դասի
ժամանակ անուշադիր եր մնում դեռի իր
խոսքը: Համբերութիւնից դուրս յեկած՝ յեր-
բեմն դիմում եր ծեծի, թեև սկզբունքով դեմ
եր դրան: Որինակ, Գաբրիել Սունդուկյանը,
վոր նույնպես յեղել ե Աբովյանի աշակերտ-
ներից, պատմում ե, թե ինչպես մի քանի
անգամ իր յեղբորը, Միքայելին, դասի ժա-
մանակ Աբովյանը նկատողութիւն ե անում
վոր ուշքը վրեն պահի, յեղբայրը չի լուռ:
Բարկացած՝ Աբովյանն ականջից քաշում ե:
«Բայց նա անչափ նրբազգաց սիրտ ուներ,—
պատմում ե Աբովյանը,— քիչ ժամանակից
հետո սկսում եր ծեծված աշակերտին փայ-
փայել և իրա արածի վրա արտասովելու չափ
զգացվել»: Բոլոր աշակերտներն ել առում ե-
յին, վոր նա միայն ուսուցիչ չեր, այլ հոգա-
տար հայր:

*
*
*

1838-ին Աբովյանը խնդրատու յե լինում
Եջմիածնի Երևանի իրեն հոգևոր կոչումից
ազատելու մասին: Պատճառներից մեկն էլ
մի մատաղահաս գերմանուհի յեր, Եմիլիա
Լոռի անունով: Աբովյանն Եմիլիային հան-
դիպել էր Թիֆլիսի գերմանական գաղութում,
ուր հաճախ, վշտացած պահերին, գնում էր
վերհիշելու իր դորպատյան կյանքի տարիները:
Սիրահարված քառամյա Եմիլիային՝ Ա-
բովյանն անհամբեր սպասում էր Երևանի
վճռին: 1839-ի օկտեմբերին պատասխան ոտաց-
վեց: Աբովյանն այլևս հոգեվորական չէր:
Նույն տարվա աշնանամտին Աբովյանը և
Եմիլիան ամուսնացան:

*
*
*

Աբովյանին չէին հասկանում: Նա բարձր
եր կանգնած ժամանակից և միջավայրից:
Մենակ էր ու անողնական: Եջմիածնի ու հո-
գեվորականության հետ վաղուց զժտված էր:
Առևտրական դասը յերբեք ընդառաջ չգնաց
նրա լուռավորչական ծրագրերին: Բարձր
պաշտոնեյությանը, ինչպես յերևում է, այն-
քան էլ բարեհոգութունն չէր ներշնչում դո-
պատյան համալսարանականը: Իսկ նրա ան-
միջական շրջապատը մի կատարյալ ճանիճ

էր: Պաշտոնակիցների հնավանդ հայացքները,
մանկավարժական անկարողությունը, նա-
խանձն ու չարակամությունը խանգարում
էին նրան փոխելու դպրոցի ներքին կյան-
քը, յեվրոպական հողի հաղորդելու նրա ու-
սումնական առօրյային: Աբովյանն ամենու-
րեք հանդիպում էր անտարբերության: Նրան
շրջապատում էր թշնամությունը: Անպակաս
էր վորոգայթն ու դավը: Նա ազատում չու-
նիր այդ մարդուկներից: Նրանք կրնակելու
հետևում էին Աբովյանին, զրպարտում, դա-
վեր սարքում նրա դեմ: Առաքյալին ստիպում
էին պատիկանալ, նմանվել մյուս չինովնիկ-
ներին, դառնալ մի սովորական քաղցրնի,
հրաժարվել այն բարձր իդեալներից, վորոնք
այնքան հմայք ունեյին նրա աչքում:

Ինչպես շուտ վողեկորվող, այնպես էլ շատ
շուտ հուսահատվող, ընկճվող էր Աբովյանը:
Ծանր ու անմխիթար որեր շատ ապրեց: Ա-
կադեմիկոս Ֆրենին և Ստ. Նազարյանին գրած
նամակներն Աբովյանի հոգեկան փոթորկում-
ների լուռ հուշագրերն են: «Յես տարուբեր-
վում եմ տաշեղի վրա մի ալեկոծ ծովի մեջ»,—
ասում է նա Ֆրենին:

Աբովյանը վորոշեց Թիֆլիսից փախչել:
Գանգատվելով իր վիճակից, Աբովյանը մի
նամակում Ֆրենին հարցնում է. «Կարո՞ղ ե-
սրդյոք Պետերբուրգում մի անկյուն գտնվել,

վերանայ յեռ կարողանամ իմ հացը հայթայթել»։ Ֆրենսն ոգնության հասավ։ Ազգային լուսավորության նախարարության առաջ նա հարց բարձրացրեց Ղազանի համալսարանում հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն հիմնելու մասին։ Նրա առաջարկն ընդունվեց։ Ֆրենսի առաջարկով ամբիոնի պրոֆեսորության թեկնածու առաջ քաշվեց Աբովյանը։ Վեց ամսյա ժամկետ եր սահմանված գիտական շարադրություն ներկայացնելու՝ ամբիոնի պրոֆեսորությունը ձեռք բերելու համար։ Այդ մասին Աբովյանն ուշացումով իմացավ։ Նա շտապեց ուղարկել իր յերկու պատրաստ աշխատությունները։ Մեկը «Ռուս տեսական և գործնական քերականություն հայերեն լեզվով», մյուսը՝ այբբենարանն իր ընթերցարանով հայ պատանիների համար։ Վերջինս հռչակավոր «Նախաշավիղն» է։ Աբովյանը բուրրովին անհույս եր, վոր «նման աշխատանքները համապատասխան լինեն» ակադեմիայի պահանջներին։

Գրախոս նշանակվեց ակադեմիկոս Բրոսեն։ Վերջինս Աբովյանի մեջ տեսնում է այն մարդուն, վոր առաքելություն է վերցրել լուսավորել իր ազգը։ Նոր լեզվի ժխտումը և հնի պահպանումը, — մեջ է բերում Աբովյանի միտքը Բրոսեն, — պատճառ է դառնում թանձրացած տգիտության, վորի մեջ խորառուզված է

ժողովուրդը և, նույնիսկ, ինքը հոգեվորական-նությունը։ Բրոսենն խոստովանում է, վոր ինքն այնքան ել համակիր չէ հայ ժողովրդապետ լեզվին, բայց «յերբեք մտքովս չեմ անցրել, — գրում է նա, — վոր յես շուտով սովորված պիտի լինիս փոխել կարծիքս... և այդ մեր հեղինակի շնորհիվ, վոր ներշնչեց ինձ դրա գաղափարը»։

Չնայած դրան, Աբովյանի հայացքների խոր դիմոկրատիզմը նրան յերկնատրանքի մեջ եր գցել։ Բրոսենյին դուր չեն յիկել Աբովյանի կրքոտ հարձակումները յեկեղեցական լուսավորության և ընդհանրապես հոգեվորականության դեմ, ինչպես և նրա այն հանդուգն հայտարարությունը, թե գրաբարը Հայկից ոկսած ժողովրդի համար մեռած լեզու յե յեղել, թե նա անոգուտ է և, մինչև իսկ, փաստակար։ «Նրա այդպիսի պնդումները, — ասում է Բրոսեն, — իսպառ թույլ չեն տալիս կարծելու, վոր նա ի վիճակի պետք է լինի պատվով կատարելու իր պարտականությունները»։

Աբովյանը, վորն անհամբեր սպասում եր պատասխանի, 1841-ի սկզբներին հետ ստացավ իր ձեռագիրը։ Դա մերժման նշան եր։

*
*
*

Պաշտոնական մտայնությանը գերի մնացած մտավորականությունից հիանալիված՝

Արքայանը փորձում ե ավելի մերձենալ ժողովրդին, մտնել նրա խորքը, ճանաչել նրա հոգեբանությունը: Աշակերտները պատմում են, վոր նա առանձին սեր ուներ դեպի ժողովրդական տոները: Դա նրա համար անհոգ զվարճանքի աղբյուր չէր: Նա ուզում եր ժողովրդի մեջ լինել, շփվել, լսել նրա զրույցը, դիտել վարք ու բարքը, իմանալ ինչն ե հուզում, վոգեվորում այս հասարակ ու պարզ մարդկանց: Այն, Դորպատում ուսած, յեվրոպականացած Արքայանը չէր խորշում ժողովրդից, ինչպես շատ մտավորականներ, այլ, ընդհակառակը, վորտեղ ջիւրիդ եր լինում, մուշտակով կամ դեյնոբա, շտապում եր այնտեղ: Մեծ հետաքրքրություն ուներ դեպի ուխտագնացությունները: Մի անգամ կնոջ ե մի խումբ աշակերտների հետ նա մասնակցում ե սուրբ Գեվորգի տոնախմբությանը: Զվարճաբեր ուխտավորները, գիշերով, բաց յերկնքի տակ, խարույկ եյին վառում, ասում, խոսում, ծիծաղում կամ կրակի շուրջը նստած՝ աշուղների նվագին ու խաղին եյին ականջ դնում: Մի խոսքով՝ ամեն կողմ զուռնա, յերգ, պար: Միայն Արքայանը խրախճանքը թողած, շրջում եր ուխտավորների մեջ, խոսում նրանց հետ, կամ լուռ լուռ նրանց խոսքն ու զրույցը: «Շատ անգամ, — պատմում ե Արքայանը «Վերքի» առաջաբանում, — վոր

դոնադ եյի Կնում, յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում եյի՝ թե տեսնիմ խալիսը խոսալիս, քեֆ անելիս, ինչ բանից ա ավելի հազանում: Շատ անգամ տեսում եյի, վոր մեյդանում, փողոցում մեկ քոռ աշղի ենպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել՝ ականջ դնում, փող բաշխում նրան, վոր բերանների ջուրը գնում եր»:

Արքայանն ինքն թէպէտ ե հավաքել ժողովրդական խոսքն ու զրույցը, առականեր մշակել, գերմաներենից, ֆրանսերենից ու ռուսերենից թարգմանել, փոխադրել, բայց այնպես, «վոր խալիս սրտով ըլի»: Ժողովրդական «ջանգչուկումների» նմանությամբ նա հյուսում ե իր բայաթինների շարքը: Այս բոլորը նա հավաքում ե մի գրքի մեջ «Պարապ վախտի խաղալիք» ընդհանուր վերնագրի տակ: Արքայանի կյանքի այս շրջանը հարուստ ե հազար ու մի հղացումներով: Բացի ֆոլկլորային նյութեր հավաքելուց, նա փորձում ե աշխարհիկ նյութի հիման վրա ժողովրդական լեզվով մշակել գրեթե գրական բոլոր ժանրերը. վեպ, պատմվածք, դրամա, առակ, յերգիծական պոեմ, բանաստեղծություն, քառյակ, մանկական վոտանավոր, թարգմանություն, ակնարկ հողված ե, վերջապես, եպիտոմյար գրականություն: Այս շրջանում նա գրում ե «Թուրքի աղչիկ», «Առաջին օերը»,

«Ուսանա» պատմվածքները, «Հազարութեան» յերգիծական պոեմը: Գրում ե շատ ուրիշ գործեր ել, բայց ամենանշանակալիցը, վոր նա ստեղծեց այդ տալիներին, հռչակավոր «Վերք Հայաստանի» վեպն եր:

Արուսյանը գիտեր, վոր իր արածը դիմադրութեան ե հանդիպելու: Նա «Պարապ վախտի խաղալիք» գրքի առաջաբանում գուշակում ե իր գրքերի գլխին գալիք փորձանքը. «Վախենում եյի, թե ժամանակս, փողոս, կորչի, գրքերս ել մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի»: Բայց նա հույսերը չի կորցնում: Բարեկամներն ու ծանոթները խորհուրդ են տալիս գրքերը տպել տալ: Պահպանողական միտքը ծառս ե կանգնելու իր գրքերի դեմ,— այսպես եր համոզված նա: Գրքերից մեկին նա մի այսպիսի խրատ ե կցում.

Գնա, իմ խեղճ գիրք՝ դնա մարդամեջ,
Գլուխդ քաշ գցիր, մի նեղանար հեշ:
Ականջդ փակիր, սիրտդ լեն բռնիր,
Ինչ առես, խոսին, տան ու համբերիր:

Ամեն մի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա ելած դուղը:
Ով լայաղ չանի քեզ վերցնի, կարթա,
Թող իր շնորքը պահի, մոտ չը գա:

Արուսյանն անհույս չեր: Այս խրատի մեջ

նա շատ պարզ տեսնում ե, վոր կգա ժամանակ, յերբ մարդիկ կիմանան, կհասկանան իր գրքերի արժեքը, կգան ուրիշ մարդիկ, ե իր ուրիշակով կգրեն, կմշակեն, «դժնա լավը՝ կշինեն»: Արուսյանին հավատ եր ներշնչում ժողովուրդը: «Թե դիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու ել ա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, չունքի իմ ուղածս են ա, վոր քեզ ծառայիմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս քերնումս ա»,— դիմում ե նա ժողովուրդին:

Դոտեպնդված, ուժ առած ազնիվ բարեկամներ խոսքից, քաջալերանքից, ժողովուրդի համար բարին ու գեղեցիկն անելու բարձր դիտակցությունից, Արուսյանն անքուն գիշերներ եր լուսացրել սեղանի մոտ, գրքերի ու թղթերի մեջ թաղված: Վոգեվորութեան այդ նվիրական պահերին նա թղթին եր հանձնում իր մտքերը, հույզերը, այդպիսով հիմք դնելով հայ նոր գրականութեան:

*
* *

«Վերք Հայաստանի»,— ահա այստեղ ե իսկական Արուսյանը: Դա նրա կյանքի կոթողն ե, վաստակի փառքը: «Վերքը» յեղավ այն յերջանիկ գիրքը, վորով բացվում ե հայ նոր գրականութեան տարեգրությունը:

Ի՞նչը ստիպեց Արուսյանին գրելու «Վերքը»:
Արուսյանն առաջինը դիտեց, վոր հայերենը

մոռացվում է. ժողովուրդը մտքերն արտա-
հայտում է թուրքերեն, մտավորականութունը
նրա ուսերեն: Մի ներքին վողբերգութուն
ապրեց: Դա միայն մանկավարժի, աշակեր-
տին սիրող ուսուցչի հոգեկան ակեղծումը
չէր, այլ և հանդուգն քաղաքացու, վորի հո-
գում գլուխ եր բարձրացրել վիրավորված ազ-
գային արժանապատվութունը: Շատ մոայլ
եր պատկերաւորում ապագան Արուսյանին: Լեզ-
վի հարցը, գրաբար, թե աշխարհաբար, նրա
համար մի սովորական հարց չէր: Այդ հարցի
անհապաղ լուծումը մի ժողովրդի ազգային
ինքնագիրտակցության գալու անդրանիկ, բայց
հուժկու պահանջն էր: Արուսյանը տեսնում
էր, վոր այլևս վոչ մեկը հայերեն գիրք չի
տոնում ձեռքը, հայերեն խոսողներն էլ շատ
հազվադեպ են: Արուսյանը նկատել էր, վոր
վառվառն պատանիները հորանջում, քնում
են հայերեն գրքերի վրա: Հայերեն գրքերը,
մեծ մասամբ, ժամագրքեր էյին և, անպայ-
ման, գրաբարայեղու: Յեվ, ընդհակառակը,
այդ նույն աշակերտները հաիշտակված կար-
դում էյին ուսերեն, գերմաներեն և ֆրան-
սերեն լեզվով ձեռքերն ընկած գրքերը: Փո-
խանակ վառելու, բորբոքելու յերեխայի յե-
րեկակայությունը՝ հայերեն գրքերն սպա-
նում, մեռցնում էյին ամեն հետաքրքրու-
թյուն և աշխույժ: Պատճառը գրաբարն էր:

«Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը,
թե սրանց էլ կորցնենք, վայն եկել ա մեր
որին»,—ասում է Արուսյանը «Վերքի» մեջ,
Լուծել լեզվի հարցը, այսինքն քաղաքացիու-
թյուն տալ ժողովրդական լեզվին, վորը հառ-
կանալի յեր «հարիւ հաղարին», հարադատ ու
մոտ բոլորին, նշանակում էր կամուրջ գցել
գրականության և իրականության միջև, գի-
րը, գրավոր խոսքը հանել վանքի խցերից,
տանել կյանք, մտցնել ժողովրդի մեջ, դարձ-
նել նրա սեփականությունը: Վերջապես, այդ
նշանակում է՝ ժողովրդին ազգային միողջու-
թյան բերելու գաղափարն ապահովել:

Բայց դա հարցի միայն տեսական կողմն
էր: Լուծումը պահանջում էր դործ: Առաջին
խիզախը յեղավ նա, ով այնքան կրքոտ աս-
պարեղ էր քաշել այրող հարցը: Այսինքն՝
ինքը, Արուսյանը: Բարիկենդանի տոներին,
աշակերտներին արձակելով, Արուսյանը քչփո-
րում է իր հիշողությունը, այն բոլորը, ինչ
տեսել, լսել ու ապրել էր յերեխա ժամանակ
Գանաքեռում: Արուսյանի միտքը կանգ է առ-
նում մի խոշոր պատմական անցքի վրա, վո-
րին ինքը ժամանակակից ու ականատես էր
յեղել պատանի հասակում: Ահա այդ նյութի
վրա նա վորոշում է կառուցել իր առաջին
վեպը:

«Վերքի» նյութն այն հետաքրքրական

պատմաշրջանն է, յերբ Հայաստանը դառնա-
ղին հեծեծում եր պարսկական լծի տակ:

Վիպագրողը բացում է ճնշված ժողովրդի
վերքը, նրա վողբերգությունը: «Ժամանակը
ենպես եր ծովել, վոր մարդ իր գլուխը չեր
կարում պահել», — ասում է Արուսյանի գյու-
ղացին: Հայ գյուղացին դժգոհ եր: «Վերքը»
նրա տրտունջի փիլիսոփայությունն է:
Գյուղացին իր դատածի տերը չէ: «Վոչ տունն
եր իրանը, վոչ մալը, վոչ ապրանքը, վոչ ջա-
նը, վոչ ոգլուշաղը»: Գյուղացուց խել են աս-
մեն ինչ: Խլել են վոչ միայն ինչքը, այլև
պատիվը: Սարգսրի չնչին պաշտոնյաների
կրնկի տակ տրորվում է հայի մարդկային
կոչումն ու արժանապատվությունը:

Վա՛յ են ազգին՝ վոր աշխարքումս
անտեր աս,
Վա՛յ են յերկրին՝ վոր թշնամու
գերի աս,
Վա՛յ են խալիին՝ վոր ինքն իր
կյանքն, աշխարքը
Չի պահպանիլ, ու հարամու
ձեռ կը տա:

Բայց թշվառությունն էլ ամի ու սահման է
ճանաչում: Վիշտ ու տառապանք, ամեն անար-
գանք տեսած ժողովուրդն էլ իր հերոսականն

ունի: Համբերությունը հատած ժողովրդի
տրտունջն էլ կարող է ծնել հանդուգն, խի-
զախ մարդիկ, վոր ախոյան կանգնած հեզ
ժողովրդին, կովեն, արյուն թափեն նրա հա-
մար: Դա ժողովրդի ազատատենչ վողբն է,
վոր այսօր Աղասու, վաղը Հովակիմի, մյուս
որը մի այլ անուն ու կերպարանք առած,
զենքը ձեռին բարձրացնում է գլուխը: Աղա-
տասիրությունն ամեն մի ժողովրդի անկապ-
տելի իրավունքն է: Աղասին արյուն է թա-
փում այդ իրավունքը ձեռք բերելու համար:
Նա իր գլուխը դնում է մահու տակ:

Այն քաղաքական մտայնությունը, վորի
վրա հեղինակը կառուցել է իր վեպը, արտա-
փայլում է Արուսյանի եպոխայի գլխավոր
կերքը, ազգային ազատագրական շարժումը:
Աղասու ըմբոստացումը պարսկական տիրա-
պետության դեմ ազգային ազատագրական
կռվի առաջին գոտեմարտն է:

Ռուս զորքի հաղթությամբ Հայաստանը
վոսք է դնում կյանքի մի նոր շրջան: Ռուս
պետականությունը վեպի մեջ հանդես է գա-
լիս իրեն Հայաստանի փրկիչը:

Արուսյանի քաղաքական մտայնությունն
այն ժամանակ, իհարկե, չիր թափանցում
ռուս պետականության աշխարհակալա-
կան ձգտումների մեջ: Նա իր առաջ հարց
չիր դնում, թե ինչու յի «Ռուսաստանը

տիրում կովկասի լեռներին»։ Աբովյանի ուս-
նական որիննտացիան, սակայն, իր շատ վո-
րոշ պատմական հեռատեսությունն ունի։

Այո, նա պատմական խորաթափանցու-
թյամբ եր նայում քաղաքական հարցերին։
Նա շատ լավ գիտեր, վոր մի լուսավորված
ազգի, որինակ ֆրանսիացիների համար, Ռու-
սաստանի ձեռքի տակ անցնելը այն նշանա-
կությունը չէր ունենա, ինչ հայերի համար։

Հայաստանը քայքայված և ուժասպառ յե-
ղած յերկիր եր։ Նրան պետք եր մի ուժեղ
կովան։ Վճրն եր լինելու այդ կովանը, Պարս-
կաստանը, թե Ռուսաստանը։ Պարսկական
տիրապետությունն իր ասիական անավոր հե-
տամնացությամբ վտանգել եր Հայաստանի
ազգային ինքնությունը։ Աբովյանն ինքն ել
գիտեր, վոր մի ժողովուրդ, յեթե դժբախտու-
թյուն ե ունեցել իր յերկիրն ու ինքնուրույ-
նությունը կորցնելու, այլևս ի վիճակի չի
լինելու պահպանելու իր ազգային ինքնու-
րոյնությունը, լեզուն, հոգևոր գանձերը։
Աբովյանը մի տեղ ասում ե, վոր ամեն ինչ
խորտակող, ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի
մեջ հայերի համար դժվար ե պաշտպան կանգ-
նել իրենց ինքնուրույնությանը։ Բայց Ռու-
սաստանի մեջ նա տեսնում եր այն հզոր պե-
տությունը, վորի թևերի տակ հայ ժողովուրդ-
ը մի պահ կարող ե ուշքի գալ, շունչ քա-

Վ.Լ.Բ.

ՀԻՍՏՈՐԻԱ

Պ.Բ. ՀԱՅԵՐԵՆԱՊԵՐԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ Վ.Բ.

Երևան-Ռեդ.

Խոշոր Լեռնի

Թ.Բ.Բ.

Ի Տղարքն Երևանի Վարդի Հայոց
ընտանիքից Վարդանի Լեռնի Վարդի
Լեռնի Վարդի

1855

«Վերջ Հայաստանի»-ի առաջին հրատարակության
անվանաթերթը

շել, հավաքել իրեն: Ռուսաստանի կողմն անց-
նել՝ նշանակում է փրկել ազգը կորստից—
ահա առաջին պայմանը: Իսկ յերկրորդը՝ ժո-
ղովրդի բախտը կապել մի ժողովրդի հետ,
վորի լեզուն, գրականությունը, կուլտուրան
աբգեն ոկսել եյին աշխարհի հիացմունքի
աղարկան դառնալ: Այդ է պատճառը, վոր
Աբովյանը շատ մեծ նշանակություն էր տա-
լիս ուսուց լեզվին: Դա կոչնի,—ասում էր
նա,—կրթելու մեր միտքն ու զգացմունքը
ուրա գրականության ասեղծագործություն-
ների վրա, վերջապես, մոտենալ այդ ժողո-
վրդի վոգուն: Ռուսաց լեզուն սովորելով,—
ասում է նա մի ուրիշ տեղ,—մենք կարող
ենք միանալ ուրա մեծ ազգի հետ, վորի միայն
անունը ներշնչում է ամենքին, մինչև իսկ
ստարին, սեր և անձնվիրություն:

Ազգությունը դադարաբար վեպի քաղաքական
մտայնություն անանցքն է: Ժողովուրդը պետք
է դա, հասնի ազգային ինքնաճանաչություն:
Դրա համար պետք է այնպես անել, վոր ժո-
ղովուրդը կարենա ինքն իրեն ճանաչել...
«մեր ազգը, վոր խեղճ ա մնացել, թրի, կրա-
կի յեսիր, բոլորի պատճառն են ա, վոր մեզ
առող չի ըլում, թե մենք ով ենք, մեր հա-
վատն ինչ ա, ինչի համար ենք յեկել աշ-
խարհ: քոռ գալիս ենք, քոռ գնում»: Այստեղ
գյուղացու բերանով խոսում է ինքն Աբո-

վյանը: Դուրա հանել ժողովրդին հոգեկան և
մտավոր խավարից, վորի մեջ ընկղմված նա
խարխալում է: Ժողովուրդը պետք է կանգնի
ազգային միողջության ճամբի վրա, դառնա
ազգ, համահավաք ժողովուրդ, ունենա իր ազ-
գային հոգեբանությունը, ազգային հպար-
տանքը: Դրա համար նա պետք է լավ իմա-
նա իր պատմությունը, լավ ու խոր ըմբռնի,
հասկանա այն դարերի ճամբան, վորի վրայով
ինքը, այդ հինավուրց ժողովուրդը սահել,
անցել է իբր կոխկրտված, վիրավոր ու դառ-
նացած, ցերեցան յեղած ու անկազմակերպ
ժողովուրդ: Իր «Վերքով» Աբովյանը հայի
ձեռն է տալիս նրա շատ մոտ անցյալի պատ-
մությունը, վոր նա իմանա յեղածը, տեսնի
«հայոց ազգի ընտանեկան կյանքի անշուք
և անմխիթար պատկերները»:

Բայց «Վերքի» քաղաքական մտայնու-
թյունն այս կետի վրա չի հանգչում: Աբո-
վյանն այն մտքին է, վոր այդ բոլորը վեր-
ջին հաշվով ծառայելու յն՝ մի գաղափարի,
վորը դարեր անընդհատ կազմել է ինչպես
ուրիշ ճնշված ժողովուրդների, այնպես էլ հայ
ժողովրդի յերազանքը: Վճռն է այդ ունենալ
ազատ և քաղաքականապես անկախ հայրե-
նիք: Դրա համար չպետք է ձեռքը ծոցը դրած
կանգնել, Յեթե հարկավոր լինի՝ պետք է կռվի
դուրա դալ, արյուն թափել: Բայց այս գա-

դաժարը նա իր վեպի մեջ բացահայտ ձևով
չէ գրել, այլ ասել ու անցել է մի հեռավոր
ուկնարկի ձևով, վոր հասկացողը հասկանա:

Ազգային ազատագրական շարժումը մեր
իրականության մեջ մկրտվեց լուսավորչա-
կան շարժման դադարաւական ավազանում:
Աբովյանի յերկերում յեղած մութ ակնարկ-
ները՝ «արյուն թափելով» անկախ, ազատ
հայրենիք ունենալու մասին, վկայում են
այն նոր շրջավուլը, վոր 40-ական թվական-
ներից վոտք դրեց հայ ազգային ազատագրա-
կան շարժումը: Ռուսական ցարիզմի ոգնու-
թյամբ կռիվ մղելով պարսից տերության
դեմ, հայ ժողովուրդն այժմ պետք է յեներ
«ռուսական հզոր արծիւ» դեմ՝ պաշտպանելու
իր ազգային իրավունքը:

Անժամանակ մահը խանգարեց Աբովյանի
քաղաքական մտայնության վճիռնաւուհն:
Յեւ շատ բան, վոր Աբովյանի ժամանակ
դեռ պարզ ու ըմբռնելի չէր, հասկանալի յե-
ղավ հետո, հայ վաթսուականների ժամանակ:
Աբովյանն իր ծոցում, գրեթե զաղտագողի
կրեց հայ ժողովրդի ազատության դրոշմը, իսկ
հաջորդ սերունդը Նալբանդյանի ձեռով թա-
գուն պահված դրոշմ հրապարակ քաշեց:

Աբովյանը «Վերքը» գրել ու պատրաստել
էր դեռ 1840-ին: Հեղինակն իր վեպը չտեսավ
տպագրված: «Ո՞վ գիտի, բալքի թե մի աստ-

վածաւոր մարդ իր հոգու խաթիր տալի տա»,—
հույս է հայտնում նա մի տեղ: Այդպես էլ
յեղավ: Աբովյանի մահից հետո, 50-ական
թվականներին «Վերքը» արտագրված ձեռ-
քից-ձեռք անցավ: «Վերքի» առաջին տարա-
ծողները յեղան նրա աշակերտները, վորոնց
մոտ, դեռ 1838-ին մի քանի հատվածներ
կարդացել էր:

«Վերքը»՝ ձեռքից ձեռք անցնելով ընկավ
Դորպատ: Աբովյանը մի տեսակ ճանապարհ
էր բացել դեպի Դորպատ, վոր 50-ական թվա-
կանների օկզբներին հայ գրողների ու գոր-
ծիչների զաղափարական մկրտության ավա-
զանն էր դարձել: Դոդոխյանը, Պատկանյանը
և շատ ուրիշներ գիշերներ են լուսացրել
«Վերքի» արտագրված որինակի վրա, իրենց
արցունքով թրջել ձեռագրի էջերը: Ներշնչ-
ված հայ դորպատականները հայրենասիրա-
կան յերգեր ու բանաստեղծություններ էյին
գրում: Մեկն այդ անհաշիվ ներշնչումներից
յեղավ համբավվոր «Մայր Առաքին»:

Վերջապես, 1858-ին, Փոնդոյանի ջանքե-
րով, Թիֆլիսում լույս տեսավ «Վերք Հայաս-
տանին»: Վեպը մեծ հաջողություն ունեցավ:
Պերճ Պոռյանը պատմում է այն տավոյորու-
թյունը, վոր գործել է իր վրա Աբովյանի վե-
պը: Այնքան է կլանվել Պոռյանը, վոր նույն
գիշերը մի անգամ կարդալուց հետո, յերկ-

ըորդ անգամ ե տկեւել: «Վերքի» ազդեցութեան տակ նա սկսում ե գրել իր անդրանիկ վեպը՝ «Սոս և Վարդիթերը»: Միայն Պոռշյանին չի վողեվորել «Վերքը»: Վեպը մեծ ազդեցութեան ե ունեցել նաեւ Ղազարոս Աղայանի վրա: Բարձր գնահատութեան ե արժանացել «Վերքը» հյուսիսափայլականների՝ Սոս. Նազարյանի, Միք. Նալբանդյանի, արեւմտահայ հրապարակախոս Ստեփան Վոսկանի և ուրիշների կողմից: Ավելի ուշ, 90-ական և 900-ական թվականներին «Վերքի» մասին շատ ջերմ ու գրական արտահայտվել են Սոս. Շուհումյանը և Հովհաննէս Թումանյանը:

Ի՞նչն եր, վոր այդպեա համարում եր վեպի ընթերցողներին: Ամենից առաջ, իհարկեւ, այն, վոր դա մեր առաջին ազգային վեպն եր: Լավ ե ասել Նալբանդյանը, թե «այդ աշխատութեան մեջ մարմին ե առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հասկացողութեանը»: Հայկական գյուղը պարսիկ տերութեան ձեռին, ոռոգապարսկական պատերազմը, ոռոգաց զորքերի մոտքը Յերևան, — տնա այն պատմական դեպքերը, վոր իրենց ճշմարիտ պատկերացումն են գտել վեպի մեջ:

Կառուցված լինելով ազգային ազատագրութեան գաղափարի վրա՝ վեպը ուսմանտիկական վողի ունի: Մարդուն բարձրացնող, միտքն ու հոգին ազնվացնող ուսմանտիկական

ե այդ, վոր համակում ե ընթերցողին և մինչև վերջը դերի պահում իր կախարդանքի մեջ: Բայց դա վեպի շունչն ե, վողին: Վեպի մեջ ուսալիստական պատկերացումների կարելի յե հանդիպել, մինչև անգամ՝ նատուրալիստական նկարագրերի: Սանտիմենտալիզմ — նույնպեա կարելի յե գտնել: Բայց այդ բոլոր անհարիւր միավորվում ե յերկի հիմնական վողի, ուսմանտիկական, շիլլերյան ազնիվ, բարձր ուսմանտիկական շուրջը: Բայց այդ չի խանգարել, վոր Աբովյանը հարազատ մնա իրականութեանը, վերապատկերի մի ամբողջ աշխարհ՝ վորին վիպագրի բանաստեղծական կոխարհ՝ վորին վիպագրի բանաստեղծական կոխարհ հավիտենական շունչ ե տվել: Աբովյանի ուսալիլմն անխառն չե, բայց առողջ ե, թեւեւ, հիպերբոլիկ ե, բայց կենդանի, ինչպեա ժողովրդի զբույցը, խոքը: Աբովյանը, որինակ, այնպեա ե պատկերագրում ծխամած խրճիթը, վոր ընթերցողին մի պահ թվում ե, թե ինքը ծխի հոտ ե առնում: Ձմռան տեսարանը կարգալիս մարդ ակամա ցուրտ և քարոտը ե զգում: Դեմքերը գծելիս ել Աբովյանը շատ հաճախ ուսալիստական հնարների յե դիմում. Տեր-Մարկոսը, զգիր Կոստանը, Մուռոն, տանուտերը, — այս բոլորը կենդանի մարդիկ են: Մի փոքր այլ ե Աղաթին, Դա հերոսական դեմք ե, և, բնականաբար, նրա նկարագրիւրը ուսալիստական չե սովորական հասկացողու-

թյամբ: Աղասին քաջ է, առաջադեպական ուժի տեր, բայց զարմանալի աղնիվ ու բարի: Գեղեցիկ է, խելոք, ամեն բանի մեջ շնորհալի է ընդունակ, մարդասեր: Մի խոսքով Աբովյանն իր հերոսին ներկայացրել է բոլոր բանմասնություններով: Աղասին դուքսագնական կերպար է: Նա մի կողմով հանդիսանում է ժողովրդի ազնիվ ու լավ գծերի խտացումը, մյուս կողմով՝ շիրիբյան հերոսների որինակով՝ Աբովյանի գաղափարների ձայնափողը: Այդ Աղասու պատկերի կուռ ամբողջությունը յերկփեղկել է: Գեղջկական պարզամտությունը չի խանգարում, վոր նա լյուտերականության գիրքերից քննի յեկեղեցին, ծաղրի նրա ծիսակատարությունները: Իր մենախոռությունների մեջ Աղասին պանթերիզմի հողի վրա մերժում է միջնադարյան ասկետիզմը, հանդերձյալ աշխարհին հակադրելով յերկրային կյանքի հրապույրը, վայելքը: Նույն մտքերն Աբովյանն արտահայտել է նաև «Թուրքի աղջիկ» սրտառուչ պատմվածքի մեջ:

«Վերքը» հիմնապես կառուցված լինելով ոռոս պարսկական պատերազմի ֆոնի վրա, ունի շատ վորոշ օյուժետային գիծ: Մի ուրիշ հեղինակ հարազատ կմտար դրան, բայց Աբովյանը փշրում է վեպի այդ սահմանները և իր հախուռն ընթացքի մեջ է առնում ճամ-

բին պատահածը: Վեպը հեղեղված է խոհական և լիրիքական զեղումներով: Վեպի հիմնական շաղախը հույզն է, հուզականությունը: Լինում են պահեր, յերբ թվում է, թե հեղինակի զգացմունքների հեղեղի մեջ կորչում է սյուժեն, վիպական գործողությունը: Ինքն Աբովյանն էլ է գիտակցում այդ: «Լավ չի սկսած բանը թողալ ու հասկա քարոզ ասել, յես ել գիտեմ, ամա սիրտ չի դիմանում, լինչ անեմ», — խոստովանում է հեղինակը վեպի կիտին: Աբովյանն ասել է, ինչ վոր մշտական անցել է, ինչ վոր օրորը զգացել է: Մի գուցե դրանից յերկի վիպական կառուցվածքը մի փոքր տուժել է, բայց դրա փոխարեն նա «Վերքի» մեջ դրել է իր ժամանակի միտքն ու հոգին: «Վերքը» հայ ժողովուրդն է, վոր Աբովյանի բերանով դաբերին ու սերունդներին խոսում է, պատմում իր տրտունջքը, մտածումներն ու իմաստությունը:

*
* *

Մյուս մեծ և նշանավոր գործը, վոր ստեղծել է Աբովյանը, դա «Նախաշավիղն» է: «Վերք Հայաստանին» զարագույն կազմեց հայ գրականության մեջ, իսկ «Նախաշավիղը» մի կատարյալ հեղաշրջում առաջ բերեց հայ մանկավարժական մտքի պատմության մեջ: Յերկու գործերի գաղափարական շաղախը դե-

մոկրասիդնն է: Թե մեկը, թե մյուսն ախո-
յան կանգնեցին կղերական միջնադարյան
մտայնության դեմ, առաջ քաշելով աշխար-
հիկ սկզբունքների պաշտպանությունը գրա-
կանության և մանկավարժության մեջ: «Նա-
խաշավիղը» հիմն ի վեր շարժեց մանկավար-
ժական դոգմատիկ միտքը: Բացի նրանից,
վոր «Նախաշավիղը» փոխարինելու յեր սաղ-
մոթին, կտակարանին, վորոնք անգիր անելու
համար հայ մանուկները գլուխ եյին ջարդում,
միաժամանակ դա յեվրոպական մանկավար-
ժության պաղամարների պաշտպանությունն
եր հայ իրականության մեջ:

«Նախաշավիղի» մեջ Աբովյանը հանգես է
գալիս իբրև Ռուսոյի աշակերտ: Նա պա-
հանջում է ճանաչել մանկան հոգին, նրա
միտքը չծանրարեռնել ժամագրքի խրթին
գրվածքներով, վորոնք, ինչպես Աբովյանն է
ասում, «միանգամայն ստար և անտուր հն
դեռահատ մանուկների սովորական լեզվին,
հոգեկան կարողության և բնական հետաքր-
քըրության»: Աբովյանը «Նախաշավիղով»
պահանջում է մի անգամ ընդմիշտ հրաժար-
վել «գրերի անունները տալու՝ այդ, բեն, գիմ
դասականդման միջնադարյան յեղանակից:
Նա փոխարենն առաջ է քաշում հնչական մե-
թոդը, ա, բ, գ, այսինքն՝ տառերի բնական
արտասանությունը: Յեվ, վոր գլխավորն է,

«Վերքից» հետո «Նախաշավիղը» գրաբարի
որտի մեջ խրված ամենամեծ սուրը յեղավ:
«Գրաբարի խրտնաբանությունը, — ասում է
Աբովյանը, — պատճառ է, վոր յերեխաներին
ուսումը սոսկալի պատիժ թվա, դպրոցը՝ տան-
ջարան»: Գրաբարը «Նախաշավիղի» մեջ Աբո-
վյանը փոխարինում է վնչ թե արարատյան
բարբառով, ինչպես «Վերքի» մեջ, այլ մա-
քուր գրական լեզվով: «Վերքի» համեմատու-
թյամբ սա արդեն մի քայլ առաջ է:

Մի փոքր այլ յեղավ այս յերկու գրքերի՝
«Վերքի» և «Նախաշավիղի» ճակատագրերը:
«Վերքը» գրվեց ու մնաց տպագրության կա-
րոտ: Հեղինակի աչքը բախտ չունեցավ տես-
նելու նրա հրատարակությունը: Այնինչ յեր-
կար փորձություններից հետո Աբովյանին
հաջողվեց «Նախաշավիղը» տպագրել: Բայց
այն, ինչ յեղավ այդ հրատարակության գըլ-
խին, թերևս ամենադժաման է հեղինակի
ապրած ձախորդությունների մեջ:

«Նախաշավիղը», ինչպես արդեն գիտենք,
Աբովյանը գրել էր մասնավոր դպրոցի աշա-
կերտների համար: 1839-ին «Նախաշավիղը»
պետք է լույս տեսներ պետական ծախսով:
Բայց հանկարծ, Աբովյանի բախտից, Անդրե-
կովկասի դպրոցների վերատեսուչ Հեռեն
Միլերը, վոր կարգադրել էր գիրքը տպա-
գրել, պաշտոնանկ յեղավ: Այդ չիր կարող

Հանգրադառնալ գրքի բախտի վրա: Աբովյանը
կորցրեց վոչ միայն իր լավագույն բարե-
կամներն, այլև «Նախաշավիղ» իրա-
վունքն ու հրատարակությունը, մի բան, վոր
նրա համար ստեղծել եր ցարական գահի նը-
կատմամբ հանցավոր ճանաչված Հեստին Միլ-
լերը: Նույն տարին Աբովյանը «Նախաշա-
վիղը» ուղարկում ե Գիտությունների Ակա-
դեմիա: Այստեղ ես անհաջողության ե հան-
դիպում գիրքը: Աբովյանը գիմում ե, վոր
գոնե տպագրվի իր գործը, բայց ազգային
լուսավորության նախարարությունը գան-
գառվելով իր նյութական հնարավորություն-
ների սղությունից, հրաժարվում ե: 1841-ին
Աբովյանը «Նախաշավիղը» ներկայացնում ե
Անդրկովկասի քաղցոցների վարչությանը՝ հա-
յոց քաղցոցներում այն իրըն լեզվի ուսուցման
ձեռնարկ ընդունելու համար: «Նախաշավիղ»
բախտը գտնվում եր Թիֆլիսի գիմնազիոնի
մանկավարժական խորհրդի ձեռքին: Այս ան-
գամ ել անհաջողություն: Ձեռնարկը չի ճա-
նաչվում բավարար ե ոգտակար: Մի շարք
գիտությունների հետ ձեռագիրը վե-
րադարձնում են հեղինակին: Յերկու տարի
անց, թերությունները յուկած, Աբովյանը
կրկին «Նախաշավիղը» ներկայացնում ե քըն-
նության: 1843-ի վերջերին Թիֆլիսի գիմնա-
զիոնի մանկավարժական խորհուրդը նորից

կլինի: Իս երեխայեմ լորեխայն Դեռ փոքր
ե տկար ժամանակաւ կգորանայ ե մեծ մարդ
կդառնայ: Դժերն ես առաջ երեխայեր ծերն
շատ բան գիտե: Լորեխայն շատ բան չի
գիտի: Իս շատ բան չգիտեմ: Բայց ես լա-
գիտեմ, որ բարի մարդին Լստած էլ կսիրե
մարդ էլ:

23. Լլխարհն մեծ աւ գեղեցիկ: Ո՛վ նրան
այնքան գեղեցիկ տեսիցեց ո՛վ տայ երկրին
անձրև: Ո՛վ տայ ծառոցն տերև ե պտուղ:
Չորը ե դաշտը, լեռները ե երկները ո՛վ այն-
քան զարմանալի զարդարեց: Լն փոքր հաս-
կին ո՛վ ա տալիս տերմն ե զօրուի: Ուստի
սաանան ծաղիկը այնքան գեղեցիկ գոյն ե
անոյշ հոտ: Ո՛վ ա ես հոյակապ աշխարհը
լուսաւորում ե պահպանում: Դու ա՛մ իմ
եո զարմանալի աշխարհը դու տեսիցեցիր ե
աշխարհն է քո: Ինձ ես դու տեսիցեցիր
ե ես ես քո որդի ե արարած եմ: Որպէս
դու բարի ես ե գթած. նոյնպէս ե ես պար-
տիմ լինիլ բարի ե գթած, որ քեզ նմանիմ:

24. Լորդ զարմնիմ: պետքէ փառք տամ
քո: որ նա ինձ այնպէս քաղցր զուն պար-

Մի եջ Նախաշավիղ-ից:

քննության և առնում «Նախաշավիղը»: խորհուրդն այս անգամ ձեռնարկը գտնում է պիտանի և ոգտակար, սակայն պահպանողականությանը կառչած մարդիկ առաջարկում են յին փոխել գրքի վեգին: Յերկրորդ քննությունից հետո՝ Արտվյանն այլևս չտանելով իր գլխին կարգված դատավորների քմահաճ վճիռները, պատահածը համարելով կյանքի մի դառն հեղինակություն, փորձում է իր ծախքով գլուխ բերել «Նախաշավիղի» հրատարակությունը:

Դիրքն սկսում է տպագրվել, բայց լույս աշխարհ չեկած՝ առիական վայրագ հետամնացություն զոր է դառնում: Վրաստանի թեմի առաջնորդ Կարապետ Լեպիսկոպոսը, լսելով, Վոր «Նախաշավիղը» դրված է ռամկական, գոհնիկ ժողովրդական լեզվով, Վորը, ինչպես Թիֆլիսի մանկավարժներն էյին ասում, քերականական Վորքն Վորոջ կանոն չունի, կարգադրում է տպագրությունը դադարեցնել, հավաքել թերթերը և, ասում են, այրել տալ: Հոգևորականությունը, պահպանողական մանկավարժությունը, չինովնիկական պաշտոնեյությունը, մի խոսքով այն ժամանակվա պաշտոնական-քարացած միտքը արգելքի տակ դրին մի գիրք, Վոր շատ տարիներ հետո հեղինակի փառքերից մեկը կազմեց:

*
*
*

1843-ին Արտվյանը տեղափոխվեց Յերևան: Իպրոցների վարչությունն այնքան էլ հաշտ աչքով չէր նայում նրան: Յերևան տեղափոխվելն էլ շատ Վորոջ փորձ էր նրան հետո պահելու այն մտավորական շրջաններից, Վորոնց հետ շփվում էր Թիֆլիսում: Այն, այլևս Արտվյանը վստահություն չէր ներշնչում: Բարձրագույն իշխանությունն անկարող էր չնկատելուն տալ, Վոր նա յեղած կարգու կանոնից դժգոհ, ինչպես կյանքում, այնպես էլ նամակներում, դանդաղում է մի նիստրություն Վրա: Մի նամակում Ֆրենին նա կասկած է հայտնում, Վոր իր գրածները հայտնի յեն դարձել ամբողջ Թիֆլիսում: Թիֆլիսում շատ լավ հայտնի յեր Արտվյանի բարեկամությունը Հեսեն Միլլերի հետ: Վերջապես, փոխարքային ներկայացված բնութագրի մեջ Արտվյանի մասին ասված էր, Վոր նա «անկարող է իրեն հանձնված դպրոցը բարձրացնել մինչև այն աստիճան, Վոր նա որինակելի լինի Անդրկովկասյան յերկրում»: Մի խոսքով՝ Յերևան տեղափոխվելն աքսորի նման մի բան էր: Բայց Արտվյանին մխիթարում էր այն միտքը, Վոր այժմ նա Վայր է դնելու պանդուխտի ճամբորդական ցուպը և գործելու յե իր հայրենիքում:

Յերեանը, հարկավ, այն չէր, ինչ թիֆլիսը: Դա մի խեղճ, փոքրիկ քաղաք էր, գավառական սովորական ճահիճ: Արուսեանն ընկել էր մի գորշ և անբովանդակ աշխարհ: Յերեանի բարձր խավր, այսինքն՝ չինոֆիլական պաշտոնեյությունը — դատավորները, վոտիկանական աշխատողները, մտավորականությունը, ուսուցիչները, բժիշկները գոհ իրենց անձնական կյանքից, հեռու հասարակական բարձր շահագրգռություններից, իրենց համար մի տաքուկ միջավայր էին ստեղծել: Թղթախաղը սիրելի զբաղմունք էր, հարեցողությունը — սովորական յերևույթ, իսկ բամբասանքն ու ինտրիգը՝ միակ բաները, վոր կենդանության էյին կոչում մեռած աշխարհը:

Այս շրջապատի հետ Արուսեանը հաշտվել չէր կարող: Նա ոտար, խորթ մարդ էր: Ծանոթանալով Յերեանի դպրոցին՝ Արուսեանի առաջին հոգսը յեղավ ուսումնական հաստատությունն ազատել անպատրաստ, կրթական գործին միայն վնաս բերող ուսուցիչներից: Յեվ դա, Արուսեանի համար միանգամայն անսկատելի ձևով, դժոռության անդրանիկ հատիկը յեղավ, վոր ընկավ ուսուցչական հին կազմի և նոր կարգված տեռչի միջև: Արուսեանը յերազում էր իր ձեռքի տակ ունենալ այնպիսի ուսուցիչներ, վոր գեթ մանկավար-

ժական տարրական պատրաստություն ունենային, և, բացի այդ, սրտանց գործեյին: Նա դպրոցական վարչության ուղղած իր գեղուցադրերի մեջ աշխատում էր համոզել, վոր անփորձ, անպատրաստ ուսուցիչն աշակերտին հարկադրում է ամեն բան սովորել անգիր, մեքենայորեն, վոր նա չի աղբում աշակերտի մտքի վրա... Բայց ով էր Արուսեանին լսողը, ով էր նրա ասածներին ուշադրություն դարձնողը: Նրան չհաջողվեց ուսուցիչներին վորեւէ մեկին փոխարինել մի ուրիշ և նոր մարդով: Բոլոր ուսուցիչներն էլ մնացին իրենց պաշտոնում: Յեվ Արուսեանը, ուղերջուղեր, պետք է գլուխը կախ շարունակեր նրանց հետ աշխատել: Այդպես էր բարձրագույն իշխանության կամքը: Արուսեանը շատ լավ նկատում էր, վոր այդ բոլորն իր պաշտոնակիցների մեջ առաջ է բերում «միայն դժգոհություններ և խռովություններ»: Նա այժմ պետք է լուռ դիմադրեր այն ցած բանասարկություններին, վոր դժգոհ ուսուցիչները կազմակերպում էյին իր դեմ:

Նա լեզու չգտավ և տեղական իշխանության հետ: Բլավատցիին, վոր Յերեանի նահանգապետն էր, մինչև վերջը գժտված մնաց նրա հետ: Միբիր քշվելու յերկյուղը, աքոսրական լինելու սարսափելի հեռապատկերը հարկադրում էր նրան, ինչպես ինքն է ա-

նում, լուռ-թյամբ չափավորել զգացմունքը։
Բայց այդ նրան հեշտ չէր հաջողվում։ Հոգով
և մտքով ազնիվ, բնությամբ տաքարյուն,
անմիջական Աբովյանը շատ հաճախ կորցնում
էր զգուշությունը, չափավոր լինելու տակաւը,
յերբեմն, նույնիսկ, հոգեկան հավասարակշ-
ռությունը։

Այն, միշտ չէր հաջողվում նրան անտար-
բէր ձեւանալ, խուլ ու համբ ֆուլ շրջապատի
նկատմամբ։ Յեւ նրա հոգին մի ազնիվ ցա-
սումով յիշում էր, ընդվզում շուրջը յեղած
տգիտության դեմ։ Քաղաքի գինեւոցներից նա
զոռով դպրոց էր քարշ տալիս աշակերտնե-
րին, փողոցում յերեանցիներին բարձրաձայն
հանդիմանում էր, վոր իրենց յերեխաներին
դպրոց չէն ուղարկում, Իսկ մի տեղամ ստիպ-
ված յեղավ նույնիսկ փայտ բարձրացնել ա-
շակերտներից մեկի տգետ ծնողի վրա, վորը
խոնարհ բարե էր ավել փողոցով անցնող վոս-
տիկանին և միանգամայն անտարբեր ֆնացել
էր նկատմամբ։ Դա մի նյարդային, ջղաձգա-
կան քայլ էր, վորով Աբովյանի ազնիվ ու
անմիջական հոգին մատնում էր իր անհաշ-
տությունը, գծտությունն այդ տգետ, սահ-
մանափակ շրջապատի հետ, վորի մեջ մի
աննշան, չնչին աստիճանավոր, բայց վոստի-
կան շատ ավելի յեր պատկառանք ծնում,

քան, ասենք, մի Աբովյան, վոր ուսուցիչ էր,
մատաղ սերնդի դաստիարակ։

Աբովյանը փորձեց մխիթարություն գտնել
դպրոցական գործի մեջ։ Մանուկների աշ-
խարհը նրա տաքերքն էր։ Նա իր վողջ յե-
ռանդը գործ դրեց իր խնամքին հանձնված
ուսումնարանն որինակելի դարձնելու համար։
Յեւրոպական մանկավարժության առաջավոր
սկզբունքների վրա դաստիարակված Աբո-
վյանի միտքը ճախրում էր հեռուները, գծում
կրթական գործի այնպիսի բարենորոգչական
ծրագրեր, վորոնց նախանձել կարող էին հայ
մանկավարժները նաև հետո, նույնիսկ մի
քանի տասնամյակ անց։ Այն ժամանակ, յերբ
շարունակում էր իշխել միջնադարյան տիպի
դպրոցը, վորն իր կրթական սխալատիկ յե-
ղանակներով, կրոնական դոգմաներով սղա-
նում էր մանկան մեջ ինքնուրույնությունը,
սերը դիպի գիրքը, կյանքի ճանաչողությու-
նը, բնությունը, Աբովյանն առաջինը յեղավ,
վոր առաջ քաշեց Հայաստանի դպրոցները
հիմն ի վեր փոխելու հանդուգն ծրագիրը։ Մի
խոսքով՝ նրա դպրոցական գործունեյությունը
Յերեանում և այլ գործունեյության հետ կապ-
ված ծրագրերը, մտորումները հայ մանկա-
վարժության պատմության լուսավոր եջի-
րից են։

Ի՞նչ էր առաջարկում Աբովյանը.

տ) աշակերտի ձեռք տալ դասագրքեր, պարզ ժողովրդական աշխարհաբար լեզվով և այնպիսի նյութերով, վորոնք կարող լինեն մանկան մեջ արթնացնել բարի և ազնիվ գգացումներ, բարձր մտքեր.

բ) դասատվությունը մեքենայական չպետք է լինի, այլ գիտակցական: Աշակերտը պետք է վնչ թե սերտի, այլ հասկանա, ըմբռնի.

գ) մեծ տեղ տալ բնագիտական գործիքներին, գլոբուսին, քարտեզներին, նկարին, վորպեսզի մանուկն ուսածը գննի, դիտի, շոշափի.

դ) ուսումնական կյանքի անբաժան մասը պետք է կազմեն աշակերտական զբոսանքները, լողը, խաղերը.

ե) դպրոցում ունենալ մի առանձին ուսուցիչ յերկրագործություն և պարտիզպանություն գործնականապես անցնելու համար.

զ) տեղական լեզուների (հայերեն, աղբյուրեաներեն) գործնական նշանակությունից յեկնելով՝ նրանց հատկացնել աճյալն ժամեր, վորքան ուսաց լեզվի համար.

է) վոստիկանության միջոցով պարտականություն դնել հայերի վրա իրենց յերկրաներին դպրոց տալու 7-8 տարեկան հասակից և չհանել նրանց դպրոցից վոչ մի պատճառով, մինչև 14 տարեկան հասակը և, ի հարկե,

ը) ամեն տարի դպրոցի աշակերտներից

մի քանիսին ուղարկել առևտրական, տեխնիկական կամ գյուղատնտեսական դպրոցները, վորպեսզի դրանով ապահովվի աշակերտների ապագան և, դրանով իսկ, ժամանակին ամրապնդվի յերկրի արդյունաբերությունը. իսկ լավագույն աշակերտներին, անխնայ ընդ որ դասակարգից, ուղարկել բարձրագույն դպրոցներ:

Թվարկած կետերը, չեն սպառում Արուսյանի մանկավարժական բարենորոգչական ծրագիրը: Նա իր մանկավարժական հայացքները լրությամբ արծարծել է «Պատմություն Տիգրանի» անավարտ վեպի մեջ, վորը Ռուսոյի «Եմիլի» յերկվորյակն է: Ինչպես այդ յերկի, այնպես էլ ընդհանրապես նրա մանկավարժական հայացքների վրա իշխում են Ռուսոյի և Պեստալոցիի համոզումները:

*
* *

Արուսյանն իր կյանքի վերջին տարիներն անցկացրեց կատարելապես գծոված իր շերտապատի հետ: Մի անպատմելի խոռովություն համակել էր նրա քնքույշ հոգին: Ներսես Աշտարակցուն ուղղված հուշակավոր թղթի մեջ Արուսյանը դանգատվում է, վոր իր որերն ապարդյուն են անցնում, կարողությունն

րոպացի գիտնականների ու ճանապարհորդ-
ների հետ (Բոդենշտետ, Վազներ, Հակոստհու-
զեն, Աբրիս և ուրիշներ) շրջել եր յերկիրը,
վկա դառել ժողովրդի աղքատության, նրանց
մտավոր անասելի խեղճության, ընդհանուր
տգիտության, ոռոտ պաշտոնյաների չարաշա-
հուհներին: Նա չեր կարող չնկատել, վոր ոռոտ
կառավարությունը, ինչպես Բոդենշտետն եր
ասում, «հետամուտ ե միայն մի նպատակի՝
կամազուրկ ստրուկներ դարձնել իր հպատակ-
ներին»: Նա միթե չեր տեսնում, վոր Յերևա-
նի նահանգապետը կաշառակեր, պաշտոններ
առնող ու ծախող մի մարդ ե, վորի անունն
անգամ բավական եր ժողովրդին սարսափի
մեջ գցելու համար: Միթե նա չեր տեսնում,
վոր բարձրագույն իշխանությունը թշնամա-
բար ե տրամադրված դեպի իր անձնավորու-
թյունը: Միթե նա այնքան պարզամիտ եր,
վոր չհասկանար, թե ինչու իրեն Յերևան տե-
ղափոխեցին, թե ինչու իր ձեռնարկները (ա-
ռետրական տեսակետից կարևոր սերմեր ստա-
նալ, զանազան գյուղատնտեսական մեքենա-
ներ գնել, Գերմանիայից բնագիտական գոր-
ծիքներ ստանալ, ուսուցչական կադմբ թար-
մացնել և այլն) արգելվում, խափանվում
եյին: Չե՞ վոր հենց ինքը, Արուսյանը, իր մի
գրության մեջ բաց ե անում Բլավատցկու
թշնամության բոլոր խաղաթղթերը: Չե՞ վոր

Թիֆլիս, դպրոցական վարչությանն ուղղած
մի զեկուցագրի մեջ, նա դառնացած ասում
ե, վոր կառավարութունն իր անգործական
հրահանգներով խանգարում ե դպրոցական
գործի զարգացմանը, իսկ տեղական իշխանու-
թյունները չեն նպաստում դպրոցական գոր-
ծին: Միթե Արուսյանը կարող եր մոռանալ,
վոր Ներսես կաթողիկոսի պատճառով իրեն
յերեքորյա կալանքի տակ առան, միթե նա
կարող եր չհիշել, վոր կաթողիկոսը հետ կանգ-
նեց իր աշակերտներին Գերմանիա՝ ուսման
ուղարկելու տված իր խոստումից:

Այո, խիստ հուսահատական եր նրա վի-
ճակը: Հայ ենակիցները նրան չեյին հասկա-
նում: Եջմիածինը յերես եր դարձրել: Պաշ-
տոնակիցները դավեր եյին սարքում նրա դեմ:
Իշխանության աչքում Արուսյանը մի մուլ և
կասկածելի գորպատական եր:

Արուսյանն ուղում եր հեռանալ Յերևանից,
գնալ մի ուրիշ տեղ, Ռուսաստան, Գիրմա-
նիա, վոր հանգիստ առնի հետապնդումներից:
Բայց խիղճը թույլ չեր տալիս: Նա ուսում,
կրթություն եր ստացել, յերդում կերել՝ ապ-
րել ու մեռնել հայրենիքի համար: Թողնել,
հեռանալ, նշանակում եր լքել ժողովրդին:
Թողնել, հեռանալ, նշանակում եր փախուստի
դիմել, զենքերը ծալել, կուրծքը դեմ տալ
թշնամու սրին: Արուսյանի մտքից յերթեք

չեյին հեռանում իր սերելի ընկերոջ, Ստ. Նա-
զարյանի հորդորները—մնալ և դիմադրել:
Կգան,—ասում եր նա,—կգան յերախտադեա
հետնորդները և զարմացած հայացքով կնա-
յեն նրա վրա, վորպես հայրենիքի մաքուր
սիրո գովելի որինակի:

Բայց վորքան ել համառ լիներ Աբովյանը,
վորքան ել արիություն ունենար նրա հոգին,
միևնույն ե, նա զգում եր, վոր ինքը միայ-
նակ ե և անուգ: Նա ապրում եր միայնակ
մարդու խոր և սարսափելի վողբերգությունը:

Աբովյանի յեռանդն ու նվիրվածությունը
շատերի համար կառկածի աղբյուր եր: Յեզ
այդ չեր խուսափել նրա աչքից: Իր մի նամա-
կում նա խոստովանում ե, վոր Սիբիրի ահը
շարունակ աչքի առաջ ե: «Կարծում եյի ա-
մեն սհաթ, թե Սիբիրն ե իմ վերջը»,—գրում
ե Աբովյանը 1847-ին:

Կառկածների մեջ ընկած Աբովյանը կորց-
նում ե իր հոգու հանդիսուը: Նա դառնում ե
մտածկոտ, նյարդային, տառապում ե անքնու-
թյունից: Նա, նույնիսկ մի պահ վորոշում ե
թողնել աշխարհիկ կյանքը, նորից վերադառ-
նալ եջմիածին, վանքի կամարների տակ ա-
ղոթք մըմնջալ: Տանջող հակասությունների
մեջ ընկած, նա փախչում ե մարդկանցից,
մենակության մեջ հանգիստ փնտռում, ընկե-
րացաց իր մտքերի ու հույզերի հեղեղին, վո-

րին, ինչպեա ինքն ե մի նամակում ասում,
կարող ե միայն դագաղը խեղդել: Նա հուսա-
հատ վողբում ե իր փայփայած հույսերի կոր-
ծանումը:

1847-ին Աբովյանը Յերևանը թողնելու
հաստատ վորոշում ընդունեց: Մտադիր եր
տեղափոխվել Թիֆլիս կամ Մոսկվա:

Աբովյանը 1848-ի սկզբներին Թիֆլիս ե
մեկնում տեսնվելու Ներսես կաթողիկոսի հետ
և առնելու նրա համաձայնությունը Ներսի-
սյան դպրոցում պաշտոն ստանալու մասին:
Ներսեսը խոսք ե տալիս: Աբովյանը վերա-
դառնում ե Յերևան: Փետրվարին մի նամա-
կով կաթողիկոսը շտապեցնում ե Աբովյանին:
Աբովյանն ապաստում եր, վոր ինքն ազատ
արձակվի և իր տեղը մի ուրիշը Յերևանի
ուսումնարանի տեսուչ կարգվի: Մարտի 11-ին
Աբովյանը գրություն ե ստանում, վոր ինքն
ազատված ե և տեղը նշանակված ե Տուրկե-
ստանովը:

Մարտի 30-ին նոր տեսուչն սկսում ե ըն-
դունել ուսումնարանի գործերը: Ինչպեա մյուս
որերը, այնպես ել ապրիլի յերկուսին Տուր-
կեստանովը գալիս ե դպրոց շարունակելու
գործերի ընդունումը, բայց Աբովյանը չկա:
Սպասում ե, առկայն դուր: Հետաքրքրվում ե

և իմանում, վոր լուսադեմին դուրս է գնացել
և այլևս տուն չի դարձել: Նոր տեսուչը հա-
ջորդ որն արդեն անհայտացած Աբովյանի
անհայտացման մասին հայտնում է Յերևանի
գավառապետին: Մի պահ բոլորը յենթադրում
են, վոր Աբովյանի անհայտանալու պատճառը
կարող է ծառայության հետ կանխած վորև
հանգամանք, որինակ, դպրոցական գումարի
վատնում յեղած լինել: Մի գուցե և իրավունք
ունեյին այդպես կարծիլու վորովհետև ապրիլի
յերկուսին, այսինքն, անհայտացման որը,
Աբովյանը պետք է Տուրկեստանովին հանձ-
ներ ուսումնարանի դրամական հաշիվները:
Չապասելով Աբովյանի վերադարձին, ապրիլի
վեցին հատուկ հանձնաժողովը բացում է
դրամարկղը և քննում հաշիվները: Ստուգումը
պարզում է, վոր հաշիվները ճիշտ են, յեն-
թադրությունը՝ սխալ:

Սկսվում են վորոտնումները: Ամեն մի ան-
շտան հետք վորոտնողներին հույս է ներշնչ-
ում գտնելու անլուր կորածին: Նմիլիան և
ուրիշ շատերը յերկար ժամանակ կարծում
եյին, վոր Աբովյանը կարող է վերադառնալ:
Նմիլիան, ամեն անգամ վոտնաձայն կամ
դռան բաղխոց լսելիս, տեղից վեր եր թռչում,
դառնում աղջկան—«տես հայրդ չի»: Մի ա-
ղառ հույս բոլոր տանեցիներին հավատ եր
ներշնչում, վոր այս է՝ դռները բացվելու յեն

և նրանց մեջ յերեւալու յե Աբովյանը:

Որերն անցնում եյին, իսկ Աբովյանը չը-
կար:

Ժողովուրդը զանազան առասպելներ է հյու-
սում նրա անհայտացման շուրջը: Զանազան
և մեկը մյուսից տարբեր յենթադրություն-
ների տեղիք է տալիս պատահած դեպքը: Վո-
մանք ասում են, վոր իշխանությունը «սեկա-
րետով» տարել է Սիբիր: Ուրիշներն ել ասում
են, վոր մի յերևանցի թուրք, կասկածելով,
վոր Աբովյանը սիրային կապերի մեջ է իր
կնոջ հետ, գաղտնաբար սպանել է և թաղել
իր բակում: Մի քանիսն ել այն կարծիքին
եյին, թե սպանողը հետքը կորցնելու համար
դիակը գետն է նետել: Մկրբում միայն Բո-
ղենշտեալը, հետո, արդեն տարիներ անց, նաև
Ստ. Նազարյանն այն յենթադրությունն ա-
րին, վոր «Աբովյանը մի խավար բոպեյի մեջ
մահու յե տվել յուր անձը», այսինքն՝ անձ-
նասպան է յեղել:

Սրանք բոլորն ել յենթադրություններ են:
Մինչև հիմա յե Աբովյանի անհայտացումը
մոում է մի չլուծված առեղծված: Թերևս այդ-
պես ել մնա, մինչև վոր մի անակնկալ վկայու-
թյուն չկա ցրելու գաղտնիքը, խորհրդավո-
րությունն ու մութը: Բայց ինչպես ել լուծ-
վի հարցը, վարկածներից վոր մեկն ել հաս-
տատվի և ճշտվի, միևնույն է այժմյանից մի

քան պարզ ե: Այդ այն ե, վոր Աբովյանն իր
ժամանակի գոհը յեղավ: Պանդի հողի վրա յե
ռպանվել, թի ինքն ե ձեռք բարձրացրել իր
վրա, Սիբիր են քշել, նրան, թե ինքն ե փա-
խել ու կորստի մատնել իրեն, միևնույն ե,
պարզե, վոր բոլոր դեպքերում ել ժամանակը,
խավար ժամանակն սպանեց նրան:

Նա չկարողացավ դուրս պրծնել «մշուշից»,
կամայականության, լռելյայն անդգայացման,
անհետ կորստի, տառապնալից տանջանքների
թագավորությունից»:

Այո, նա ընկավ անհավասար կռվի մեջ, նոր
գրականության ճակատագրի համար մղած
հանդուգն պատերազմի պահին՝ իբրեւ դաժան
ժամանակների նահատակ:

Ամփոփենք:

Աբովյանի կյանքի տխուր տարեգրությունը
հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքի
խտացումն ե մի անհատի մեջ, մի հանճարեղ
մարդու, վոր ընկավ խավար ժամանակների
նենգ դաշույնը «ազնիվ ու մեծ սրտի մեջ»:

Հիրավի, վորքան ընդհանուր ու նման բան
կա հայ ժողովրդի և նրա զավակի ճակատա-
գրերի մեջ:

Հայ ժողովուրդը մի խորին խորհուրդ հո-
գում, վերքոտ սրտի թառանջը շուրթերին,
անվախճան մաքառում և ապրել՝ վկայելու
դարերի ու ժամանակների, լուսավոր մարդ-
կության առաջ, վոր ինքն ել մյուս ժողո-
վուրդների պես խոթ ունի առելու աշխար-
հին, վոր «հայի հանճարն ել, ինչպես բանա-
տեղծն ե առում, միշտ սավառնել և վսեմ, են
սուրբ ու նուրբ վոլորտներում, թեև ինքը՝
հայը միշտ լողացել ե արյան ծովի մեջ»:

Աբովյանի կյանքն ել մի մաքառում յե-
ղավ, մաքառում խավարի ու տգիտության
դեմ: Նա պատուեց իր կուրծքը ու սիրտը ջահ
դարձած ժողովրդին առաջնորդեց դեպի ազատն

ու գեղեցիկը, լուսավորն ու բարձրը: Ինքը
վերավոր և ուժառու, դժվար ճանքի կեսին,
ընկավ արյունաքամ, բայց նրա մխացող սիր-
տը յերկար լուսավորեց նրանց ուղին, ովքեր
գնացին նվաճելու փառքն այն ծով գանձե-
րի, ինչ վոր դարերով յերկնի եր հայ ժողո-
վրդի միտքն ու հոգին:

Մի քանի տարուց կմտենա մեծ լուսա-
վորչի անհայտացման հարյուրամյակը և մենք
չգիտենք, թե վորտեղ են հանգչում նրա վոս-
կորները: Մենք նույնիսկ չգիտենք, թե վո-
րտեղ և ի՞նչպես Աբովյանն ավանդեց իր վեր-
ջին շունչը, ունեցած արդյոք իր հողաթումբն
աշխարհում: Բայց նա այն հաղվագյուտ վո-
գիներից է, վորոնք փարատելով դարերի մշու-
շը՝ հավերժությանն են ձգտում:

Ազատագրված հայ ժողովուրդը մի նոր
կյանքի յե վոգեկոչում նրան, վոր այն անի-
րավ ու խավար դարում փորձեց իր սեփական
արյունով սրբել ժողովրդի աչքից տառապան-
քի դարավոր արցունքը: Այո, մի նոր կյան-
քի յենք կոչում նրան, վոր մի վառ հիշատակ
է թողել ժողովրդի սրտում:

Տեխ. խմբագիր՝ Ստ. Ալթոնյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Արզաբանյան
Գլավիտի լիազոր՝ Ջ-1033. Հրատ.
№ 4923 Պատվեր 667, տիրած 2000.
Թուղթ 62×94. Տպագր. 5 մամ. Մեկ
մամ. 23, 300 նշան. Հանձնված է
արտադրության 29 հուլ. 1939 թ.
Ստորագրված է տպագրության հա-
մար 25 դեկտ. 1939 թ. Պետհրատի 1
տպարան, Յերևան, Լենինի 65

7

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0381269

68.924